

TÜRKİYE'NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1989-1993): BATI'NIN BELİRLEYİCİLİĞİ

**TURKEY'S SOUTH-CAUCASUS POLICY (1989-1993):
THE WEST AS A DETERMINANT**

Utku YAPICI¹

ABSTRACT

This article examines Turkey's South Caucasus policy during the collapse of the Soviet Union and thereafter. Starting from the determining dynamics, the content and the efficiency level of this policy are analysed.

The main argument of this article is that during the collapse of the Soviet Union and thereafter, Turkey's South Caucasus policy had been determined in accordance with the West's USSR/the Russian Federation policy. During the dissolution of the Soviet Union, East-West rapprochement affected to a Western-oriented and Moscow-centred Turkish foreign policy. Likewise, during the first years of the post-Soviet transformation, Russian Federation-oriented Eurasian policy of the West brought about a parallel Turkish foreign policy. In this vein, Turkey was presented as a model in the integration of post-Soviet states within the global economy. Moreover, this model was supported by the Russian Federation against Iranian regional influence. However, the process of Armenian occupation of Azerbaijani lands outside Nogorno-Karabagh since June 1993, had paved the way for a more ethnicity-oriented and Azerbaijan-centred Turkish foreign policy. At the same period, the burgeoning Western-Russian energy competition increased the doubts of the

¹ Yrd.Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü,
yapiciutku@hotmail.com

Russian Federation about the model and as a result, the chance of success of the Turkish model was diminished. Turkey lost its last regional supporter when Elchibey was ousted in June 1993 after an armed insurrection.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Georgia, Turkish Foreign Policy, USSR.

ÖZ

Bu çalışmada SSCB'nin dağılma süreci ve hemen sonrasında Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası incelenmektedir. Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasını belirleyen dinamiklerden yola çıkılarak, bu politikanın içeriği ve etkinlik düzeyi çözümlenmektedir.

Çalışmanın temel savı, SSCB'nin dağılma sürecinde ve hemen ertesinde Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasının büyük ölçüde Batı'nın SSCB/Rusya Federasyonu politikasına uygun bir biçimde belirlendiğidir. SSCB'nin dağılma sürecinde Doğu-Batı yumuşaması Türkiye'yi Batı'ya paralel "Moskova merkezli" bir politikaya yöneltirken, SSCB sonrası dönüşüm yıllarında Batı'nın Rusya Federasyonu'nu ön plana alan bir Avrasya politikası geliştirmesi Türkiye'yi de aynı çizgide tutmuştur. Bu bağlamda, Türkiye Sovyet sonrası devletlerin küresel ekonomiye eklemlenmeleri sürecinde modelleştirilmiş, üstelik söz konusu model İran tesirine karşı Rusya Federasyonu tarafından da desteklenmiştir. Ancak özellikle Nisan 1993'ten itibaren Ermeni güçlerin Dağlık Karabağ'ın ötesindeki Azeri topraklarını işgale girişmeleri etnik kimlik faktörünün Türk dış politikasındaki belirleyicilik düzeyini arttırmış ve Türk dış politikasını Azerbaycan merkezli bir şekle dönüştürmüştür. Aynı dönemde filizlenen Batı-Rusya Federasyonu enerji rekabeti, uzun vadede Türk modeline karşı Rusya Federasyonu'nun kuşkularını arttırarak modelin başarı şansını azaltmıştır. Azerbaycan'da Haziran 1993'te Elçibey'in devrilmesi, Türk dış politikasının kalan tek bölgesel dayanağında da zemin yitirmesi anlamına gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türk Dış Politikası, SSCB.

GİRİŞ

Günümüzde Rusya Federasyonu'nun (RF) en güney topraklarında Gürcistan ve Azerbaycan sınırları boyunca RF'nin Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri olan Adıgey, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya, Çeçenya ve Dağıstan Cumhuriyetleri bulunur.² Bu cumhuriyetler Kafkas dağ silsilesinin kuzeyinde Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki alana yayılır, coğrafi açıdan Kuzey Kafkasya'yı oluştururlar. Literatürde Kuzey Kafkasya'nın neresi olduğu konusunda neredeyse bir fikir birliği olmakla birlikte³ Kafkasya'nın diğer bölgelerinin sınıflandırılması konusunda bir çeşitlilik gözlenmektedir. Genel eğilime göre Kafkas Dağları'nın güneyindeki Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri, Güney Kafkasya olarak adlandırılırken,⁴ bazı yaklaşımlar Kuzey Kafkasya dışındaki Kafkas coğrafyasını iki ana bölgeye ayırarak değerlendirmektedir. Örneğin Eldar İsmailov ve Vladimer Papava, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan bölgeyi *Merkezi Kafkasya* olarak adlandırırken, Türkiye'nin ve İran'ın bazı Kuzey bölgelerinin dâhil olduğu coğrafi alanı Güney Kafkasya olarak tanımlamakta,⁵ bölge sınırlarını güneye doğru genişletmektedir. Ayrıca bazı yaklaşımlar coğrafi açıdan bölgenin Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılarak değerlendirilmesini yanlış bulmaktadır. Örneğin Frederik Coene'ye göre coğrafi, tarihsel, siyasal veya ekonomik açılardan değerlendirildiğinde Kafkasya bütüncül bir biçimde düşünülmelidir. Kafkas dağ silsilesi, Kafkasya'yı ikiye bölen bir sınır hattı anlamına gelmez; aksine Kafkasya'nın merkezini oluşturur (Coene, 2010: 1).

Son yıllarda Hazar Deniz Havzası'nın 1980'lerde düşünülenden çok daha büyük hidrokarbon rezervlerine sahip olduğunun ispatlanmasıyla birlikte⁶ yeni jeopolitik ortamda hem genel olarak Hazar Bölgesi'nin hem de RF'ye alternatif bir iletim koridoru anlamına gelen Güney Kafkasya devletlerinin önemleri

² Kuzey Kafkasya'da çatışma konuları üzerine bir çalışma için bkz. (Sagramoso, 2007: 681-705).

³ Kafkasya'yı kuzey yönünde biraz daha genişleten yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Coene'ye göre Rusya Federasyonu'nun Krasnodar ve Stavropol Krayları ile Rostov Oblastı ve Kalmukya Özerk Cumhuriyeti'nin bir bölümü Kafkasya'ya dâhildir. Bkz. (Coene, 2010: 3). Bu alana Rus edebiyatında Предкавказье – Predkavkazye (Ön Kafkasya) adı verilir. Bölge Aleksandr Sergeyeviç Puşkin ve Lev Nikalayeviç Tolstoy'un eserlerinde vahşi fakat yüce gönüllü bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Bölgede yaşanan çatışmalar günümüz Rus sinemasının birçok yapımına konu oluşturmuştur. Bkz. (Saunders ve Strukov, 2010: 91).

⁴ Örnek için bkz. (Roberts ve Pallock, 2011: 757-782). (Fall, 2006: 198-209).

⁵ Bkz. (İsmailov ve Papava, 2008a: 283-298). (İsmailov ve Papava: 2008b). Türkiye'nin kuzeydoğusunun Güney Kafkasya'ya dâhil edildiği bir çalışma için bkz. (Yalçın-Heckmann, 2012: 1724-1738).

⁶ Aslında Bakü petrol sahaları XIX. yüzyılın son dönemlerinden itibaren küresel bir önem taşımıştır. Gachechiladze'nin de ifade ettiği gibi XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölge için anahtar iki sözcük Bakü ve Batum olmuştur. 1883'ten itibaren Bakü tren yolu ile; 1907'den itibaren ise boru hattıyla petrol, ihracat merkezi olan Batum limanına bağlanmıştır. Sonrasında kaynakların tükendiği söylenmiş hatta 1970'ler ve 1980'ler boyunca bölge rafinerileri Sibiry'a ve Libya'dan gelen petrolleri işleyerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Bkz. (Gachechiladze, 2002: 113-114).

artmıştır. Hatta 1990'ların ikinci yarısından itibaren Hazar Bölgesi'nin petrol ve gaz tarafından tanımlanmış yeni bir bölge olarak sınıflandırılması gerektiği konusunda görüşler ileri sürülmüştür (Aydın, 2002a: 3, Fuller, 1997: 1). Enerji bağlamında tanımlanan "yeni stratejik bölge" enerji kaynağı devletlerle enerji iletim güzergâhlarında bulunan devletleri kapsayan farklı ölçeklerde tanımlanmıştır. Örneğin Mustafa Aydın, bölge içine Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan ve Çin'i dâhil etmiş; bir başka ifadeyle Karadeniz'den Batı Çin ve Moğolistan'a kadar uzanan alanı bölge kapsamına almıştır (Aydın: 2002a: 3-6). Paul Rivlin ise Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Rusya Federasyonu, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ı bölgeye dâhil etmiştir. Ermenistan, Gürcistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı olmamasına rağmen bölgenin hidrokarbon havzasını paylaştıkları, doğalgaz ve petrol iletim hatları üzerinde konumlandıkları veya her ikisine de sahip oldukları gerekçeleriyle bölgeye eklendiklerini ifade etmiştir. İran, Rusya Federasyonu, Afganistan ve Çin'i bölgeye komşu devletler olarak tanımlamış, bu devletlerin enerji iletimi konusundaki stratejik öneminden bahsetmiştir (Rivlin 2002: 32-33). Hem Hazar'a kıyıdaş hem de hidrokarbon rezervlerine sahip devletlerden İran'ın bu bölge sınırlarının içinde değerlendirilmemesi veya Tacikistan ve Kırgızistan gibi iletim hatları üzerinde olan ülkelerin bölgeye dâhil edilip Türkiye veya Afganistan gibi benzer konumdaki ülkelerin dışarıda bırakılması bu "yeni stratejik bölgenin" tanımlanma mantığıyla uyumsuzdur.

Bu çalışma Güney Kafkasya'yı Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan ibaret gören geleneksel yaklaşıma sadık kalmış, Hazar Bölgesi'ni Hazar enerji kaynakları ve iletim hatlarını kapsayacak bir biçimde tanımlayan yaklaşımı ise aynı anda benimsemiştir. Çalışmada Rusya Federasyonu'nun bir parçasını oluşturan Kuzey Kafkasya kapsam dışında tutularak Güney Kafkasya'yı oluşturan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerine yönelik olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması süreci ve hemen ertesindeki Türk dış politikasının çözümlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın temel savı, SSCB'nin dağılma sürecinde ve hemen ertesinde Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasının büyük ölçüde Batı'nın SSCB/Rusya Federasyonu politikasına uygun bir biçimde belirlendiğidir.

1. 1989-1991: SSCB'NİN DAĞILMA SÜRECİ

SSCB'nin dağılma süreci ve hemen ertesinde Kafkasya coğrafyası dünyada istikrarsızlık merkezleri arasında ilk sıralarda yer almıştır. Kafkasya, Eski Yugoslavya ile birlikte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılma sürecine girdiği dönemden 2000'li yıllara kadar geçen süre zarfında

Avrasya coğrafyasında etno-politik çatışma ve savaştan en fazla etkilenen iki bölgeden biri olmuştur. Öyle ki merkezi ve planlı bir Sovyet sisteminden kapitalist dünya ekonomisine eklemelenmenin sıkıntılarının yaşandığı bu *geçiş döneminde* eski SSCB topraklarında gerçekleşen sekiz silahlı sivil çatışmadan beşi Kafkasya'da gözlenmiştir. Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Kuzey Osetya ve Çeçenya'da yaşanan çatışmalar sonrasında yaklaşık 2.600.000 kişi göçmen konumuna düşmüş, 600.000 kişi ise yaşamını yitirmiştir (Cornell, 2001: 1). Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla 1989 yılı için 100 birim kabul edilirse, bu değer 1992 yılında Rusya Federasyonu için 78, Azerbaycan için 67,9, Ermenistan için 44,7 ve Gürcistan için 38,4 birime düşmüştür (Glinkina ve Rosenberg, 2003: 515). Tüm Sovyet sonrası alanda olduğu gibi Kafkasya'da bu ekonomik çöküntüye gelir dağılımında yaşanan büyük adaletsizlik eşlik etmiştir.⁷

1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin Dağlık Karabağ'ın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (SSC) dâhil edildiğini resmen ilan etmesinin (Cornell, 2001: 75) ardından 1990 yılının Ocak ayı Güney Kafkasya için oldukça sancılı bir döneme karşılık gelmiştir. 13 Ocak 1990'da Ermenistan'dan göçe zorlanan Azeriler tarafından Bakü'de yaşayan Ermenileri hedefleyen eylemler gerçekleşmiş, sonrasında ise 19-20 Ocak 1990 tarihlerinde Sovyet Birlikleri'nin Bakü'ye girişiyle etnik çatışma farklı bir boyuta taşınmıştır. 26 Ocak 1990 tarihinde zamanın Sovyet Savunma Bakanı Dimitri Yazov, Azerbaycan'ın başkentinin Sovyet birlikleri tarafından işgalinin Azerbaycan Halk Cephesi'nin Komünist Parti'nin iktidarına el koymasını engellemek amacıyla gerçekleştirildiğini söylemiştir (Cornell, 2001: 75,76).

SSCB'nin dağılma sürecinde önemli bir dönüm noktasını oluşturan 1990 yılında Türk dış politika yapıcılarını SSCB'ye bağlı Kafkasya cumhuriyetlerinde yaşanan etnik gerginlikler konusunda SSCB merkezi yönetimini cepheye alacak bir söylem geliştirmekten özenle kaçınmışlardır. Bu politikanın belirlenmesinde Doğu-Batı ilişkilerinde yaşanan yumuşamanın, Batı dünyasında Gorbaçov'un politikalarına yönelik gelişen desteğin ve Ocak 1990'ın ilk günlerinde SSCB'nin Doğu-Batı yumuşamasını çevre ülkelere daha fazla yansıtmak amacıyla Türkiye ile ilişkilerini geliştireceğine yönelik görüşlerin Türk medyasında tartışılır olmasının etkisi olmuştur.⁸

⁷ Geçiş ekonomilerindeki gelir adaletsizliğini de çözümlen bir çalışma için bkz. (Milanovic, 1998).

⁸ Örneğin bkz. (Birand, 1990: 9). Bu dönemde Rusya SSC yönetiminin de Türkiye'nin liberal ekonomik dönüşümüne bir model olarak ilgi duyduğu gözlenmektedir. Bkz. (Milliyet, 24 Kasım 1990: 9).

Doğu-Batı Yumuşaması

Nisan 1985'te işbaşına geçen Gorbaçov, Batı ile çatışmayı en aza indirip iç sorunlarla odaklanmayı merkeze alan bir politika yürütmüştür. Ağustos 1985'te Batı'ya nükleer denemeleri durdurma önerisinde bulunmuş, karşı taraftan bu öneriye bir yanıt gelmeyince nükleer denemeleri tek yanlı olarak durdurmuştur. "Ortak Avrupa Evi" kavramını ortaya atıp, Avrupa ile fikirsel bir bütünleşme arayışına girmiştir. Askeri harcamaları azaltma hedefiyle Kasım 1987'de orta menzilli füze antlaşmasını, hemen ardından da kısa menzilli füze antlaşmasını imzalamıştır. Mart 1988'de Afganistan'dan tek taraflı çekilme kararı almıştır. Aralık 1988'de Doğu Avrupa'dan 50.000 asker çekeceğini açıklamıştır (Oran, 2002: 12).⁹ 21 Ocak 1989'da Gorbaçov, ABD'de başkanlık görevine seçilen George Bush'u kutlamış ve SSCB-ABD arasında istikrarlı ilişkilerin kurulması noktasındaki iyimserliğini ifade etmiştir (The New York Times, 21 Ocak 1989: 9). Son Sovyet birliklerinin Afganistan'ı terk etmesinden iki gün sonra 17 Şubat 1989'da Afganistan sorununa bir çözüm bulunabilmesi için ABD Başkanı George Bush'tan yardım talebinde bulunmuştur (The New York Times, 18 Şubat 1989: <http://www.nytimes.com/1989/02/18/world/soviets-urge-bush-to-join-in-search-for-afghan-peace.html>). Bu arada siyasal ve ekonomik liberalleşme programını başlatmıştır. Temmuz 1988'de Parti Konferansı'nı 47 yıl sonra ilk kez toplamıştır. Aralık 1989'da ünlü rejim muhalifi Andrey Saharov'u serbest bırakmıştır. Mart 1990'da toprak hariç tüm üretim araçlarında özel mülkiyeti kabul etmiştir (Oran, 2002: 13). 1990 yılının ilk günü SSCB lideri ABD halkına hitaben bir mesaj yayınlamıştır. Bu mesajda 1990'lı yılların SSCB ve ABD'yi kaynaştırması temennisinde bulunmuştur (Milliyet, 2 Ocak 1990: 4).

Bu dönemde SSCB'nin attığı adımlar Batı dünyasında da karşılık bulmuştur. SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze'nin Aralık 1989'da Brüksel'deki NATO Merkezi'ni ziyareti Doğu-Batı ilişkilerindeki dönüm noktasının sembolü haline gelmiştir (Milliyet, 20 Aralık 1989: 4). Doğu Avrupa'da Komünist yönetimlerin birer birer devrilmesinin ardından Çin (Milliyet, 28 Aralık 1989: 4) ile birlikte Doğu Alman Komünistleri, Komünizme ihanet ettiği gerekçesiyle Sovyet lideri Gorbaçov'u suçlarken, bir Amerikan yurttası Sovyet liderine göndermek için hazırladığı 250 metre uzunluğundaki yılbaşı kartını 500 bin ABD'liye imzalattırıştır. Kartta Rusça olarak şunlar yer almıştır: "Sayın Bay Gorbaçov ve Sovyet Halkı, biz Amerika halkı olarak, dünya barışına yaptığınız katkılardan dolayı sizi kutlamak istiyoruz. Mutlu yıllar" (Milliyet, 30 Aralık 1989: 4).

⁹ Gorbaçov, Reagan'ın Sovyet balistik füzelerini havada etkisiz hale getirmeyi amaçlayan "Yıldız Savaşları (Stratejik Savunma Girişimi) projesine karşı "Yıldız Barışı" kavramını ortaya atmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (The New York Times, 28 Kasım 1986: 7).

1989-1990 sürecinde Güney Kafkasya'da yaşanan etnik gerilim, Batı dünyası tarafından SSCB-Batı ilişkilerinde yukarıda aktarılan dönüşüm bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu dönemde Batı dünyası SSCB'nin Azerbaycan-Ermenistan sorununu ele alış biçimine büyük bir destek vermiş, SSCB'de merkezi yönetimin Azerbaycan SSC'ye müdahalesini SSCB'de reformların başarıya ulaşması için gerekli bir araç olarak değerlendirmiştir. Dönemin ABD yönetiminin yapılan açıklamada “kendi vatandaşlarının hayatını korumak ve düzeni sağlamak elbette her hükümetin sorumluluğudur” denerek¹⁰ SSCB merkezi yönetiminin gerçekleştirdiği Bakü müdahalesine destek olunmuş, Avrupa Topluluğu Dışişleri Bakanları ise Dublin'de gerçekleştirdikleri zirvede Moskova'nın düzeni sağlamak amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'ne silah göndermesini onayladıklarını belirtmişlerdir.¹¹ 25 Ocak 1990 tarihinde zamanın Avrupa Komisyonu Başkanı Jak Delors, “Gorbaçov'un *perestroika*sı ve *glasnostu* kan dökülmeden ve insan kaybı olmadan varlığını sürdüremez. Azerbaycan'daki islami hoşgörüsüzlük hepimizi ilgilendiren bir sorun. Üzerinde iyi düşünmeliyiz...” (Milliyet, 25 Ocak 1990: 1) sözleriyle Avrupa Topluluğu'nun SSCB merkezi yönetiminin Güney Kafkasya politikasına desteğini açıklıkla ortaya koymuştur.

Batı'ya Paralel “Moskova Merkezli” Dış Politika

Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşama süreci yaşanırken bu sürecin Türkiye ile ilgili ilk somut sonucu Aralık 1989'da Türk Genelkurmayı tarafından geliştirilen bir güvenlikleştirme sürecidir. Dönemin Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreteri Tuğgeneral Hurşit Tolon, Doğu-Batı arasında yaşanan silahsızlanma sürecinin başarıya ulaşması halinde kuzeyden gelebilecek olası tehdidin azalacağını ifade etmiş, Türkiye'ye yönelik yeni tehdit kaynağı olarak güneyi işaret etmiştir. Genelkurmay, Türkiye'nin güney bölgesinde menzili 1000 km'yi aşan füzelerin bulunmasını, güneyimizdeki ülkelerin silahlanma yarışında olmalarını ve artan terör eylemlerini güvenlik algısındaki bu değişimin somut nedenleri olarak sunmuştur (Milliyet, 13 Aralık 1989: 1).

Batı ile SSCB arasındaki yumuşamanın etkisini arttırdığı bu dönemde Türkiye bir taraftan Batı'ya paralel bir biçimde Genelkurmay kanalıyla güvenlikleştirme süreçlerinde politika ve yön değişimlerine giderken, diğer taraftan belirsizliğin sürdüğü ve istikrarsızlık yaratma potansiyeline sahip her bölgesel olayda Batı ile uyumlu dış politika yürütme yaklaşımını sürdürmüştür.

¹⁰ Açıklama dönemin Beyaz Saray Sözcüsü Sean Walsh tarafından yapılmıştır. Bkz. (AP News Archive, 20 Ocak 1990).

Güney Kafkasya'da Ermenistan-Azerbaycan SSC'leri arasında 1990 yılında yaşanan kriz bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu kriz sırasında SSCB ile Batı'nın ortak paydada buluşmaları, Türkiye'yi, oluşan iç kamuoyu baskısına rağmen Batı'ya paralel ihtiyatlı dış politika çizgisine yöneltmiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 19 Ocak 1990 tarihinde ABD ziyareti sırasında gerçekleştirdiği bir konuşma sırasında sarf ettiği şu sözler Türkiye yönetiminin SSCB'deki gelişmeler konusundaki ihtiyatlı tavrını açıkça ortaya koymaktadır:

“Her şeyden önce Azerbaycan bir Sovyet cumhuriyetidir... Aslında Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halkından daha çok İran Azerilerine yakındırlar. Benzer diller konuşuruz, lehçelerimiz farklıdır. Bir başka fark daha vardır. Mezheplerimiz ayrıdır. Onlar Şii'dir. Biz Sünni'yiz. Sovyetler Birliği'ndeki Türkçe konuşan ve Müslüman gruplara karışmak istemeyiz. Sovyetler Birliği'nde sorunlarla karşılaşılmasını istemeyiz. Gorbaçov'un izlediği politikaların düzenli bir şekilde uygulanmasını arzu ederiz...” (Milliyet, 19 Ocak 1990: 1, 14).¹²

Özal'ın yukarıdaki açıklaması bazı araştırmacılar tarafından sorumlu makamlardaki Türk politikacıların SSCB'deki akraba topluluklar konusundaki bilgi eksikliklerine ve SSCB'nin dağılması sürecine hazırlıksızlıklarına örnek olarak gösterilmiş, bazı araştırmacılar ise açıklamayı Özal'ın mezhep merkezli bir dış politika oluşturma hedefine kanıt olarak sunmuşlardır (Cornell, 2001: 279). Süreci, Türk dış politikasının ilgili dönemdeki temel mantığını oluşturan devletlerin içişlerine karışmama ilkesini sahiplenme ve reel politik ile de açıklamak olasıdır. Oysa Özal, Batı'nın Azerbaycan olaylarını Gorbaçov reformlarına yönelik hiç de arzu edilmeyen bir başkaldırı olarak değerlendirdiği bir ortamda, kimlik gerekçesini vurgulayarak Azeri eylemcilerle Türkiye'nin bir bağlantısının olamayacağını kanıtlamak istemiştir. Özal, Batı tarafından olumsuz bir biçimde tanımlanan bu sürecin dış bağlantısının olsa olsa İran gibi, hem Azeriler ile ortak mezhepsel konumlanışa sahip, hem de ortak tehdit

¹¹ Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Douglas Hurd'un bir grubun diğer grubu öldürmesini engellemek için SSCB merkezi yönetiminin askeri müdahalede bulunduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir. Bkz. (Milliyet, 22 Ocak 1990: 4).

¹² Özal bu konuşmasından ötürü kamuoyundan ve Azeri derneklerinden büyük tepki toplamıştır. Siyasi partiler konuşmaya farklı açılardan tepki göstermişlerdir. Örneğin Sosyal Demokrat Halkçı Parti Genel Başkanı Erdal İnönü ve Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit, Özal'ın sözlerini mezhepsel ayrımcılık boyutuyla değerlendirmiş ve eleştirmişlerdir. Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel Azerbaycan konusuna “soydaşlık” vurgusuyla yaklaşarak Özal'ın açıklamalarını eleştirmeyi tercih etmiştir. Liderlerin tepkisi için bkz. (Milliyet, 20 Ocak 1990: 13). Azeri derneklerinin tepkisi için bkz. (Milliyet, 19 Ocak 1990: 14). Özal tepkiler üzerine görüşlerini birkaç gün sonra şu şekilde güncellemiştir: “Azerbaycan olaylarına üzülmemek elde değil. Hele aynı lisani konuşan, aynı etnik gruba mensup olduğumuz insanlar bakımından. Sovyetler Birliği'nin iç işlerine bizim karışmamız mümkün değildir. Benim daha önce söylediğim sözler maalesef yanlış anlaşıldı.” Bkz. (Milliyet, 21 Ocak 1990: 16).

algılanan bir bölge devleti olacağı fikriyle tezini güçlendirmeye çalışmıştır.¹³ Sonuç olarak Özal'ın nihai hedefi Türkiye'nin Batı dünyasıyla aynı çizgide kalmayı sürdürdüğüne Batı dünyasını inandırmak olmuştur.¹⁴ Bu dönem Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası Moskova merkezli olarak kalmıştır (Cornell, 2001: 279), ancak söz konusu Moskova-merkezlilik Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri tarafından belirlenmiştir.

Özal'ın yukarıda aktarılan açıklamaları yaptığı gün, dönemin dışişleri bakanı Mesut Yılmaz'ın ve bir sonraki gün Başbakan Yıldırım Akbulut'un Kafkasya'da yaşanan etnik çatışmalarla ilgili sözleri Özal'dan farklı olarak Azerbaycan konusunda kimliksel bir duyarlılık içermektedir. Ancak açıklamalarda olayların gelişimi ile ilgili gerek SSCB merkezi yönetiminin gerekse Ermenistan SSC'nin eleştiriden uzak tutulduğu dikkat çekmektedir. Yılmaz, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında bir süredir gelişen ve ölümlere yol açan olayları “özel bir hassasiyetle” izlediğini söylemiştir. Olayları endişe verici olarak niteleyen Yılmaz, kamuoyunun etkisiyle ve Özal'dan farklı biçimde, Türk milletinin aynı dil ve kültürü paylaştığı Azerilere doğal bir yakınlık duyduğunu vurgulamış ancak SSCB'yi doğrudan suçlayan bir söz söylemekten kaçınmıştır (Milliyet, 19 Ocak 1990: 14). Yılmaz, dönemin SSCB Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında “Azerilerin ezilmesine izin verilmesinin üzüntü verici bir gelişme olacağı” şeklindeki açıklamayla yetinmiştir (Milliyet, 20 Ocak 1990: 1). Yıldırım Akbulut ise Azerbaycan'daki olaylarla ilgili olarak “insanların öldürülmesi şeklindeki bir fiili durum arzu edilmez” gibi yumuşak bir açıklama yapmıştır. Ankara süreç boyunca SSCB'ye sert tepki vermemiş ve geliştirdiği çözüm önerilerinde SSCB'yi dışlamamıştır. Örneğin Dışişleri Bakanı Yılmaz, durumun yatıştırılması konusunda sürece ancak SSCB'nin onayladığı bir biçimde dâhil olabileceğini şu sözlerle ifade etmiştir: “...Biz Sovyetler Birliği'ne ‘sizin uygun göreceğiniz çerçevede durumun yatıştırılması için bir katkımız olursa üzerimize düşeni yapmaya hazır olduğumuzu bildirdik. Bunu

¹³ İran Yönetimi, ABD'nin SSCB'ye Müslümanları bastırmak hakkını tanıdığını ifade etmiş, İran dini lideri Ayetullah Ali Hamaney, Azerbaycan olaylarının temel nedenini dinsel baskıya karşı bir başkaldırı olarak tanımlamıştır. Ancak olası bir Azeri ayrılıkçılığının İran'ın Kuzey bölgelerinde yaşayan Azerileri de etkilemesinden çekinen İran Yönetimi, ayrılıkçılığı destekler söylemlerde bulunmaktan bilinçli bir biçimde uzak durmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (The New York Times, 21 Ocak 1990).

¹⁴ Özal'ın bir diğer hedefinin ise Ermeni soykırım iddialarının ABD'de yasama düzeyinde destek bulmasını, bu sorunda Azeri tarafına destek vermeme yoluyla engellemek olduğu söylenebilir. Bkz. (Milliyet, 21 Ocak 1990: 1).

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne söyledik..." (Milliyet, 21 Ocak 1990: 17).¹⁵

Sonuç olarak 19 Ocak 1990 tarihinde SSCB Ankara Büyükelçisi Çernişev'in söylediği şu sözler SSCB dağılıncaya kadar Güney Kafkasya düzleminde Türkiye-SSCB ilişkilerini özetlemek için yeterlidir:

"Bizdeki Türklerin Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurmak, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda işbirliği yapmak arzularını doğal karşılıyor, hatta yardımcı oluyoruz. Ama bu işbirliği ileride bir bağımsızlık elde edilmesi ya da bu konuda Türkiye'den bazı beklentilere yol açması halinde tehlikeli gelişmelere neden olabilir. Bu ilişkilerin dozu normal komşuluk çizgisinde olmalıdır. Türkiye buna çok dikkat ediyor. Bundan memnunuz" (Milliyet, 19 Ocak 1990: 4).

2. 1991-1993: SOVYET SONRASI EKONOMİK VE SİYASİ DÖNÜŞÜM SANCILARI

SSCB, 19-21 Ağustos 1991 tarihleri arasında gerçekleştirilen darbe girişiminin ardından Aralık 1991'de resmen dağılmış, bu tarihten itibaren Yeltsin'in önderliğinde SSCB'nin ardılı Rusya Federasyonu (RF), "şok terapi" programı ile sosyalist ekonomiden hızlı bir şekilde piyasa ekonomisine geçiş doğrultusunda adımlar atmıştır (Yapıcı, 2010: 18-28). RF'nin ekonomik reform sürecinde Batı yardımına duyduğu ihtiyaç, Batı'nın bir müttefik olarak algılanması zorunluluğunu getirmiş, bu doğrultuda oluşturulan Batı merkezli dış politika eski Sovyet coğrafyasındakiler de dâhil olmak üzere RF'yi ilgilendiren tüm sorunlara Batılı devlet ve kurumların dahil olmasını kolaylaştırmıştır (Yapıcı, 2010: 147-148). Böylelikle liberal ekonomi modeli SSCB'nin ardılı RF'de hâkim kılınırken, RF Atlantikçi bir yönelimle Batıya yaklaşmıştır. Bu dönemde Sovyet sonrası devletler farklı ölçülerde ekonomik ve siyasal liberalizasyon projeleri ile gündeme taşınmıştır.¹⁶

"Önce Rusya" (*Russia First*) Politikasına Adı Konmayan Geçiş

Bu dönemde ABD'nin, eski Sovyet sahasına yönelik esas ilgisini RF gibi önemli bir aktörün ekonomik dönüşümü oluşturmuştur. Eşzamanlı olarak ABD Yönetimi, nükleer silahların yayılmasını, SSCB sonrası silahları ellerinde bulan Belarus, Kazakistan ve Ukrayna'yı, bu silahları "güvenilir" RF'ye teslim etmeleri için ikna ederek engelleme yönündeki stratejiye odaklanmıştır. Bir ABD'li

¹⁵ Dönemin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk, yaptığı bir açıklamada Türkiye-SSCB ilişkisinin Ankara-Sovyet Cumhuriyetleri ilişkilerinden daha önemli olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Sinkaya, 2005: 78).

¹⁶ Bu konuyu ele alan bir çalışma için bkz. Yapıcı, Utku (2011), Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik, (Ankara: Tan Kitabevi).

politikacının söylediği gibi ABD'nin dört nükleer ardılı devlete odaklanması 1994 yılına kadar bu devletin Orta Asya ve Kafkasya ile ciddi biçimde ilgilenmesini engellemiştir. İlgisizliğe rağmen ABD bu dönemde Sovyet sonrası coğrafya ile ilgili üç temel hedef ortaya koymuştur. Hedeflerden birincisi bu devletlerin bağımsızlıklarını destekleyerek, devletlerin RF veya İran eksenlerine kaymalarına engel olmaktır. İkincisi bu devletlerde liberal demokratik rejimlerin kurumsallaşmasını sağlamak, üçüncüsü ise Hazar enerji kaynaklarının münhasıran RF'ye dayanmayan ve İran'ı bir transit aktör konumuna getirmeyen bir güzergâhla taşınmasını sağlayabilmektir (Cornell, 2001: 358-363). Söz konusu hedeflere ulaşmak için ABD'nin 1992'nin ortalarında çıkardığı Özgürlüğü Destekleme Yasası (*Freedom Support Act*) en önemli araçlarından biri olmuştur. ABD, Özgürlüğü Destekleme Yasası kapsamında Sovyet sonrası devletlere ekonomik destekte bulunmuştur. Yardımların büyük bir kısmının RF başta olmak üzere Slav cumhuriyetlere yoğunlaşması (Robins 1993: 602) “Önce Rusya” politikasının bir gereği olarak değerlendirilebilmektedir.

Güney Kafkasya açısından değerlendirildiğinde, yasanın kabulünden bir ay sonra 24 Ekim 1992 tarihinde yasada yapılan bir değişiklik ile¹⁷ Azerbaycan “saldırgan” olarak tanımlanmış ve bu devlete ABD'nin doğrudan yardımı yasaklanmıştır. Azerbaycan, Sovyet sonrası devletler arasında böyle bir yaptırıma maruz kalan tek devlet olmuştur (Huseynov, 2003: http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/print_04.html). Böylelikle, uygulamada ABD'nin Güney Kafkasya devletlerine yaptığı yardımının önemli bir kısmı ABD'deki Ermeni lobisinin de etkisiyle Ermenistan'a aktarılmıştır. 1992'nin ilk aylarında Gürcistan'da Batıcı bir çizgide olmakla bilinen Eduard Şevardnadze'nin başa geçmesinin ardından ABD ve Batı Avrupa devletlerinin Gürcistan'a yönelik ilgi ve desteğinin arttığı da bir gerçektir (Cornell, 2001: 358-363; Huseynov, 2003: http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/print_04.html). Sonuç olarak ABD, bu dönemde Ermenistan'a ve bir ölçüde de Gürcistan'a önem veren ve Azerbaycan'ı ötekileştiren, İran'ın bölgeye sızmasına engel olmaya çalışan RF merkezli bir Güney Kafkasya politikası yürütmüştür.

Avrupa ülkelerinin bölgeye yönelik en önemli inisiyatifi ise 1991 tarihli *TACIS (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States – Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım) Programı* oluşturmuştur. Ancak ekonomilerini liberalleştirme noktasında söz konusu devletleri maddi açıdan destekleme ve demokrasiye yöneltme amacı güden program çerçevesinde

¹⁷ Değişiklik şudur: “ABD Başkanı karar verip, Azerbaycan Hükümeti'nin Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a karşı saldırgan tutumundan vazgeçtiğine ve ablukasını durdurduğuna dair somut adımlar attığını Kongre'ye rapor edene kadar Azerbaycan Hükümeti'ne bu veya bir başka yasa çerçevesinde hiçbir yardım yapılmayacaktır”. Bkz. (Huseynov, 2003).

aktarılan maddi kaynakların büyük bölümü, bu projeleri yeni bağımsız devletlerdeki ortakları ile işbirliği kurmak suretiyle gerçekleştiren Avrupa şirketlerine aktarılmıştır. Bu sebeple finansman kaynakları verimsiz kullanılmış ve söz konusu devletlere tam olarak ulaşmamıştır (Huseynov, 2001: 251-252). Sonuç olarak, uygulamada kimi aksaklıklar yaşansa da bu dönemde bölge devletlerinin liberal ekonomik dönüşümünü, dünya ekonomisine eklemlenmelerini ve demokratikleşmelerini gerçekleştirme hedefi, ABD ve Avrupa Topluluğu ülkelerinin paylaştığı hedefler olmuştur.

Batı'ya Paralel Aktif Dış Politika ve *Türk Modeli*

Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'nin konumlanışına göre rakip kampta yer alan SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte Türkiye ilk kez bu büyük komşusu ile sınır paylaşmaz hale gelmiştir. Türkiye ile RF arasında karasal sınır bulunmamaktadır. Bu durumu güvenliği için olumlu bir biçimde değerlendiren Türkiye, statükoyu koruyabilmek için en iyi yolun yeni bağımsız devletlerin bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve istikrarını korumak olduğunu saptamış ve yeni politikasını bu bağlamda geliştirmiştir¹⁸ (Aydın, 2010: 179). Bu noktada Batı'nın Güney Kafkasya politikası ile bölgeye yönelik Türk dış politikası benzeşmiştir. RF'nin de Batı ekseninde kalması Türkiye'nin bölgesel politikalarındaki Rus çekincesini azaltarak Türkiye'nin elini rahatlatmıştır.

Bir diğer taraftan, 1987 yılında Avrupa Topluluğu'na yaptığı üyelik başvurusu 1989'da askıya alınıp hayal kırıklığına uğrayan Türkiye, Batı dünyası nezdinde Soğuk Savaş süresinde sahip olduğu konumu yitirmemek için Batı için hâlâ önemli olduğunu gösterecek iddiaların arayışına girişmiştir. (Efegil, 2008: 166-167). Bu iddialardan ilkinin 1991 yılında Körfez Savaşı sırasında ileri sürmüştüğü, Türkiye'nin Batı ile ittifak halinde yer almasının müttefik güçler lehine savaşın gidişatı üzerinde yarattığı etki, "Yeni Dünya Düzeni'nde" Türkiye'nin jeopolitik konumuna Batı'nın duyacağı ihtiyaca kanıt olarak gösterilmiştir.¹⁹ İkinci iddia ise Orta Asya ve Kafkasya ile ilgilidir. Batılı politika yapımcılar, yukarıda da aktarıldığı gibi SSCB'nin dağılmasının ardından oluşacak güç boşluğunun İran'ın desteklediği radikal İslam tarafından doldurulma ihtimalini çıkarlarına aykırı

¹⁸ Bu dönemde Türkiye için "Türk dünyasının lideri olmak" ciddi bir hayal olarak gündeme taşınmıştır. Sovyet sonrası bu ilk yıllarda bölgeye yönelik Türk dış politikası bu nedenle kimi uzmanlar tarafından "Hayaller ve Ütopyalar Dönemi" olarak tanımlanmıştır. Bkz. (Demir, 2006: 119-120).

¹⁹ ABD bu kriz sırasında Türkiye'den üç istemde bulunmuştur. Birincisi Türkiye'deki üsleri Irak'a yönelik hava harekâtları sırasında kullandırmasıdır. İkincisi Saddam Hüseyin'in Kuveyt cephesindeki asker sayısını azaltması için Türkiye'nin Irak sınırına asker yığmasıdır. Üçüncüsü ise Suudi Arabistan'da toplanan müttefik kuvvetlerine Türkiye'nin de asker vermesidir. Türkiye bu istemlerden ilk ikisine olumlu yanıt vermiştir. Üçüncü istem, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin karşı çıkması üzerine karşılanmamıştır. Bkz. (Uzgel, 2002: 255). Ayrıca bkz. (Makovsky, 1999: 92-93).

görmüşler, Türkiye'nin bu konuda bir rol oynayabileceğini tartışmaya açmışlardır (Bal, 2001: 336). Türk dış politika yapıcıları da bu tartışmalar sırasında Batı ile işbirliği halinde yeni bir rol oynama istekliliğini sergilemişlerdir. RF'nin de Türkiye'yi köktendinciliğin önünde bir engel olarak görme konusunda Batı ile aynı görüşte olması (Karpat, 2003: 318) Türkiye'nin yeni rolünün başarı şansını arttırmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'nin söz konusu yeni rolü, temelde “Rus Modeli'ne” değil, “İran Modeli'ne” karşı oluşturulmuş bir “Türk Modeli” kavramsallaştırmasına dayanmaktadır ki bu içeriğe sahip bir model olma konusunda Türk medyasında ilk tartışmalar SSCB'nin dağılması öncesine uzanmaktadır.²⁰ Süleyman Demirel, 1991 yılının Ekim ayında, Türkiye seçimlere giderken, Doğru Yol Partisi'nin Genel Başkanlığı sıfatıyla Eisenhower Vakfı'nın²¹ toplantısında yaptığı konuşmada, Türkiye'nin istikrarsızlığın hâkim olduğu bölgede bir demokrasi modeli olarak yeni dünya düzeninin sözcüsü olabileceğini ifade etmiştir.²² Demirel, 20 Ekim 1991 tarihli seçim zaferinin ardından Başbakan sıfatıyla bu görüşleri dış politika alanına aktarma imkânına kavuşmuştur.

1991 yılının sonlarından itibaren “Türk Modeli'nin”, başta ABD olmak üzere Batı tarafından yeni bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerine ve Azerbaycan'a takip edilmesi gereken bir model olarak sunulduğu görülmektedir. Örneğin ilk defa Eylül 1991'de *The Economist* Dergisi SSCB sonrası dünyayı nitелеmek için, daha sonra Türk politikacılar tarafından Türkiye'nin stratejik ufkunu aktarmak için sıklıkla kullanılan “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne” kadar Türkçe konuşan topluluklar söylemini kullanmıştır (Aydın, 2002b: 380). Demirel'in Şubat 1992 tarihli Washington ziyaretinde dönemin ABD Başkanı Bush, Türkiye'yi Orta Asya tarafından örnek alınabilecek demokratik, laik bir model olarak göstermiştir. Benzer bir biçimde Haziran 1992'de dönemin Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumiere, Türkiye'nin yeni bağımsız birçok Asya ülkesi için geçerli bir model oluşturduğunu söylemiştir (Bal, 2001: 336). Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Ekim 1992'de gerçekleştirdiği Orta Asya gezisinde, bölgenin Müslüman ağırlıklı yeni bağımsız devletlerine

²⁰ Prof.Dr. Duygu Sezer, henüz 1990 yılının mart ayında, yani SSCB dağılmadan önce bir gazete mülakatında Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde Türk Modeli'nin İran Modeli'ne bir alternatif olarak düşünülebileceğini, Türkiye'nin bu noktada en büyük avantajının sahip olduğu laiklik ilkesi olduğunu ifade etmiştir. Sezer ayrıca Türkiye'nin Batı ile SSCB'deki “Dış Türkler” arasında köprü görevi üstlenebileceğini de vurgulamıştır. Bkz. (Milliyet, 31 Mart 1990: 13).

²¹ Demirel, Eisenhower Vakfı'nın Türkiye'de burs verdiği ilk kişidir. Bkz. (Milliyet, 8 Ekim 1991: 8).

²² Şu sözler Demirel'e aittir: “Türkiye bulunduğu bölgede bölgesel işbirliğini geliştirerek, birleştirici bir istikrar unsuru olmalıdır. Balkanlar'dan Akdeniz'e, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya kadar olan bu bölge ülkeleri ile tarihi ve kültürel bağları nedeniyle bir demokrasi modeli olabilir ve dünyanın bu köşesinde yeni dünya düzeninin sözcüsü haline gelebilir. Bkz. (Milliyet, 8 Ekim 1991: 8).

İran'dan ziyade Türkiye'yi takip etmelerini önermiştir. Dönemin ABD Başkanı Bush, 30 Ekim 1992 tarihli bir mesajında Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının, özellikle Orta Asya halklarına demokrasi ve serbest teşebbüs sistemine dayalı ekonomik gelişme için bir model olması nedeniyle milletleriyle gurur duyabileceklerini söylemiştir American Foreign Policy Interests, 1997: 23). Dönemin NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner, seküler toplumu ve laik politik sistemiyle Türkiye'yi, Batı'nın güvenlik çıkarları açısından Kafkasya ve Orta Asya'da radikalleşmeye ve İslam'ın siyasallaşmasına karşı örnek olarak göstermiştir (Çaman, 2006: 193).

Modelin ilk kez Batı tarafından mı Türkiye tarafından mı ileri sürüldüğü literatürde tartışılmaktadır. Hangi görüş doğru kabul edilirse edilsin, modele Batı desteğinin²³ modelin popülerliğinin artmasında önemli bir rol oynadığı gözden kaçırılmamalıdır. Bal'ın ifade ettiği gibi Batı'nın –özellikle de ABD'nin – Türk modelini sahiplenmesi, Türk hükümetlerine elverişli bir dış politika zemini yaratmıştır (Bal, 2001: 337). Batı tarafından Müslüman yoğun bölge cumhuriyetlerinde İran kanalıyla köktendinciliğin yayılacağına dönük bir endişenin etkisiyle (Robins, 1993: 593) desteklenen ve RF tarafından da bu bağlamda eleştiriden uzak tutulan “Türk modeli” üç temel üzerine inşa edilmiştir: Laiklik, demokrasi ve serbest piyasa ekonomisi.²⁴ Batı, bölgenin Batı'nın istediği doğrultuda bir dönüşümünün sağlanabilmesi için Türkiye'yi “istikrar sağlayıcı bir faktör” olarak değerlendirmiş, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin birçoğu ile etnik, dilsel ve dinsel yakınlığından yararlanmış (Karpat, 2003: 317-318). Bu anlamda model aynı zamanda etnik, dilsel ve dinsel içerik taşıyan bir şekle bürünmüştür.

Türk Modeli ve Güney Kafkasya

ABD'nin yukarıda aktarılan birinci hedefine paralel olarak Türkiye 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuş (Dışişleri Bakanlığı, 2013a), 16 Aralık 1991'de diğer Sovyet sonrası cumhuriyetlerle aynı anda Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı tanıyarak (Dışişleri Bakanlığı, 2013b, 2013c) yeni bölgesel siyasal düzenin kurumsallaşmasına katkı yapmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını 8 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu öncülüğünde Bağımsız Devletler Topluluğu'nun resmen kurulmasının, yani SSCB'nin fiilen

²³ Eşzamanlı olarak, kısa süren Rus desteği de modelin güç kazanmasına önemli katkı yapmıştır.

²⁴ Bu konuda ayrıca bkz. (Yapıcı, 2004: 206-218). 12 Mayıs 1992 tarihinde o dönemdeki Avrupa Parlamentosu'nun en güçlü siyasi grubu olan Sosyalist Grup'ta bir konuşma yapan dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin'e en fazla yöneltilen sorulardan biri Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri konusunda nasıl bir rol oynayacağı olmuştur. Çetin'in şu açıklaması “Türk Modeli'ni” somutlaştırmaktadır: “Türkiye bunalımlar okyanusunda bir demokrasi ve istikrar unsuru. Bütün bu yeni cumhuriyetler Türkiye'den demokrasi ve Pazar ekonomisine geçişte çok şey bekliyorlar. Türk modelini örnek alıyorlar.” Bkz. (Milliyet, 13 Mayıs 1992: 19).

sonunun geldiğinin anlaşılmasından²⁵ önce yapması dikkate değerdir. Lakin Türkiye, 2 Aralık 1991'de bağımsızlık ilanında bulunan Türkmenistan'ın Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov'un, bu ilanın tanınması konusunda yaptığı başvuruyu reddetmiş, tanıma işlemini BDT'nin resmen kurulmasının ertesine bırakmıştır. Bu durum, Azerbaycan'ın Türkiye Cumhuriyeti dış politika yapıcılarını gözünde SSCB'nin dağılma sürecinde sadece diğer Güney Kafkasya cumhuriyetlerinden değil, tüm Türki cumhuriyetlerden farklı bir değerlendirmeye tutulduğunu göstermektedir (Aydın, 2002b: 378-379). Bakü'nün, 13 Ocak 1992 tarihli protokol ile Sovyet sonrası cumhuriyet başkentleri arasında Türk büyükelçiliğinin açıldığı ilk yer olması da (Robins, 1993: 602-603) Azerbaycan'ın Türkiye için özel önemine bir diğer kanıt oluşturabilir.

Bu çerçevede Türkiye'nin eşzamanlı olarak iki politika yürüttüğü söylenebilir. Birincisi Güney Kafkasya devletleri arasında ayırım gözetmeksizin bu devletleri tanımada ve uluslararası sistemle bütünleştirmede katkı sunmuş, Batılı devletlerle aynı hedefi paylaşmıştır. Bu nokta özellikle Ermenistan ve Gürcistan açısından önem taşımaktadır. İkinci olarak, iç kamuoyunu da hoşnut edecek biçimde tanıma sürecinde bile Azerbaycan'ı özel bir konumda tutup, "akrabalık merkezli özel ilişkiler kurarak" bu devleti Batı'nın da istediği dönüşümleri gerçekleştirmesi konusunda özel olarak teşvik etmeye çalışmıştır.²⁶ Türkiye'nin benzer bir biçimde eş zamanlı olarak bir taraftan "laik" profiliyle Sovyet sonrası Müslüman nüfusun yoğun olmadığı cumhuriyetlere ve SSCB'nin din politikasının ürettiği kimlik hattının etkisini sürdürdüğü Türki cumhuriyet liderlerine, diğer taraftan "ılımlı islam" kimliğiyle yeni kimlik arayışındaki Türki cumhuriyet halklarına örnek gösterilmesi (Robins, 1993: 601) bu açıdan bakıldığında hedef yönünden çelişkili değildir. Bu erken dönemde Türk modeli, içeriği yöneldiği ülkeye göre şekil değiştiren, muğlak bir model olarak tanımlanabilir. Ancak son tahlilde modelin esas yöneldiği saha, akrabalık ilişkisinin varlığı öngörülen Türki Cumhuriyetler; Güney Kafkasya özelinde ise Azerbaycan olmuştur.

Kısa süre içinde Gürcistan'da yaşanan iç savaş ve alevlenen Dağlık Karabağ Sorunu Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasını eşzamanlı olarak sınırlandırıp biçimlendiren iki faktör haline gelmiştir. Gürcistan İç Savaşı

²⁵ SSCB'nin resmen sona erdiğinin ilanı 21 Aralık 1991'de eski SSCB'ye bağlı 11 cumhuriyetin Alma-Ata Deklarasyonu'nu imzalamasıyla olur.

²⁶ Bazı araştırmacılar, Türkiye'nin Azerbaycan dışındaki Sovyet sonrası cumhuriyetleri aynı gün tanımamasını Türkiye'nin Ermenistan'ı tanımamasını sömükleştirmek için geliştirdiği bir strateji olarak değerlendirmişlerdir. O yıllarda Türkiye'de kamuoyunda Azerbaycan-Ermenistan sorunu ve soykırım iddiaları nedeniyle Ermenistan aleyhine gelişen tepkilerin daha da büyümesini engellemek için Türkiye'nin böyle bir topyekûn tanıma yöntemini seçtiği söylenmektedir. Bkz. (Robins, 1993: 602).

1989'da patlak vermiş; bağımsızlığın hemen ardından hızını arttırmış üç boyutlu bir çatışma sürecidir. Savaşın birinci boyutu merkezde iktidarı ele geçirmek için yürütülen şiddet içeren bir güç mücadelesi, ikinci ve üçüncü boyutlar ise Abhazya ve Güney Osetya'da güçlenen ayrılıkçılar ile merkezi hükümet arasında yaşanan silahlı çatışmalardır.²⁷ Dağlık Karabağ Sorunu ise SSCB'nin dağılmasının ardından birkaç ay içinde Ermenistan düzenli birliklerinin ve tüm eski Sovyet askeri birliklerinin Karabağ Ermenileri yanında cephe aldığı topyekûn savaşa dönüşmüş çatışmadır (Cornell, 1998: 51). İkinci sorun, bu dönemde Türkiye'yi Azerbaycan'a yaklaştırıp, Ermenistan ile yapıcı başlayan ilişkilerini gözden geçirmesine yol açarken, Abhazya ve Güney Osetya sorunları, Türkiye'nin Gürcistan'da etkinliğinin yeterince gelişmesini engellemiştir. Bu iki durumun dayatmasıyla "Türk Modeli", birkaç ay içinde sadece Türki cumhuriyetlere odaklanan bir modele dönüşmüştür.

Gürcistan ile ilişkiler: İç Savaşın Belirleyiciliği

Sorunlu olan Ermenistan ve İran seçeneklerinin yanında Türkiye'nin Orta Asya'ya ve Hazar enerji kaynaklarına açılan üçüncü kapısı olan Gürcistan, bağımsızlığı kazandığı andan itibaren Türkiye açısından büyük jeopolitik öneme sahip görülmüş, Gürcistan-Türkiye ilişkileri hızla gelişmeye başlamıştır. 21 Mayıs 1992'de dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in ve 30 Temmuz 1992'de Başbakan Süleyman Demirel'in Tiflis ziyaretleri²⁸ ilişkilere önemli bir ivme katmıştır (Demirağ, 2005: 127-128). Ancak bağımsızlığın ilk yıllarının Gürcistan açısından bir "iç savaş" dönemi olması Gürcistan-Türkiye ilişkilerine iki farklı etkide bulunmuştur. İç savaş, Gürcistan merkezi yönetiminin Türkiye'ye duyduğu ihtiyacı arttırıp, Gürcistan'ı önemli bölgesel konularda Türkiye ile aynı çizgiye getirirken, iç savaşın yarattığı istikrarsızlık Gürcistan Yönetimi'ni iç işlerine yoğunlaşmaya yönelterek Türkiye'den uzak tutmuştur. İç savaşın en keskinleştiği dönemde, Hikmet Çetin'in Tiflis ziyareti sırasında sadece 10 günlük buğday stoku kalan Gürcistan'a Türkiye'nin 50 bin ton buğday göndereceği sözünü vermesinin dönemin Gürcistan Devlet Başkanı Şevardnadze'de yarattığı minnettarlık (Demirağ, 2005: 128) birinci duruma örnektir. Gürcistan, Dağlık Karabağ Sorunu ile ilgili olarak da bu dönemde Türkiye'yle aynı görüşü savunmuş, Kafkasya'da barış ve istikrarın korunması için çalışacak bir "Kafkasya Danışma Konseyi'nin" kurulması önerisini gündeme getirmiştir (Milliyet, 22 Mayıs 1992: 19). Ancak iç savaş, hem Gürcistan'ın Dağlık Karabağ konusundaki söylem düzeyindeki desteğinin somut

²⁷ Gürcistan İç Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Zürcher vd. 2005: 259-276).

²⁸ Demirel, Gürcistan'ı ziyaret eden ilk yabancı başbakan olmuştur. Bkz. (Milliyet, 31 Temmuz 1992: 18).

eylemlere dökülmesini engellemiş, hem de Kafkasya Danışma Konseyi'nin oluşma sürecini baltalamıştır.

Bu dönemde Türkiye'de yaşayan ve sayıları 700.000'i bulduğu söylenen Abhazlar ve genel olarak kendilerini Abhazlara akraba bir topluluk olarak gören ve sayıları 3.5-4 milyona ulaştığı iddia edilen Kuzey Kafkas Halkları,²⁹ Türkiye'nin Gürcistan politikasının içeriğini belirleme gayreti gösteren iki iç faktör olmuştur. Türkiye, tüm diplomatik açıklamalarında Abhazya'yı Gürcistan toprak bütünlüğü içinde değerlendirdiğini ifade etmiştir. Ancak Azerbaycan lehine oluşan iç kamuoyu baskısının etkisiyle Ermenistan ile Türkiye arasındaki sorunların arttığı ve bu sorunların da etkisiyle ulaşım ve petrol boru hatları güzergâhları konusunda Gürcistan'ın kilit konumunun gündeme geldiği 1996 yılına kadar³⁰ Türkiye sorun karşısındaki tavrını net olarak ortaya koyamamıştır. Türk politika yapıcılarının 1996 yılından itibaren ise Gürcistan'ın toprak bütünlüğü destekleme noktasında oldukça aktif bir tutum sergilemişlerdir (Demirağ, 2005: 130-131).

Azerbaycan İle İlişkiler: Türk Modeli Sınanıyor

Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan ilişki üçgenine bu dönemde damgasını vuran olay, yukarıda da aktarıldığı gibi Dağlık Karabağ Sorunu olmuştur. Bağımsızlığın ilk aylarında Türkiye ile Azerbaycan arasında bir dizi ekonomik ve ticari anlaşma imzalanmış, önce Türk devlet televizyon kanallarının sonra da özel kanalların ve gazetelerin Azerbaycan'da yayın yapması sağlanmıştır. Türkiye, 1992 yılı içinde Azerbaycan'ın Latin Alfabesi'ne geçiş sürecinde destek olmuştur (Cornell, 1998: 60). Ülkede yatırım yapan Türk sermayesinin de etkisiyle, 1992 yılı itibarıyla Azerbaycan-Türkiye ticareti, Türkiye'nin tüm Türkiye Cumhuriyetlere yaptığı ticaretin yaklaşık yarısını oluşturmuştur (Robins, 1993: 597-598).³¹ Askeri alanda Türkiye'den yardım talep eden Azerbaycan (Milliyet, 26 Ocak 1992: 5) ile Türkiye arasında 3 Mayıs 1992 tarihinde bir Askeri Eğitim İşbirliği Antlaşması gerçekleştirilmiştir (TBMM Resmi İnternet Sitesi, 1993: http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanun_tbmmc076/kanuntbmmc07603903.pdf). 1992-1993

²⁹ Bu iki topluluğun derneklerinin Türk dış politikasını etkilemek için yürüttükleri faaliyetlere örnek olarak bkz. (Milliyet, 28 Ağustos 1992: 13).

³⁰ 1992 yılında dönemin Abhazya Cumhurbaşkanı Vladislav Ardzınba'nın Türkiye'ye önerisi, Türkiye'nin Gürcistan'ın toprak bütünlüğünde ısrarcı olmasında önemli bir faktör olan ulaşım ve boru hattı güzergâhları konusunu Abhazya yönetiminin saptadığını göstermesi bakımından önemlidir. Şu sözler Ardzınba'ya aittir: "...Abhazya Kafkasların dışı açılan kapısıdır. Türkiye, Abhazya üzerinden Kafkasya ve Orta Asya'ya açılabilir. Eğer bu imkân değerlendirilirse, ülkeniz, Türkiye cumhuriyetlerine ulaşmak için Ermenistan ve Gürcistan'a mecbur olmaz. Abhazya'dan Kafkas ülkelerine uzanan 75 km'lik atıl bir karayolu bulunuyor. Bu yolun 22 km'si tünel ve viyadüklerle takviye edilirse Türkiye için 'güvenli' bir Kafkasya ve Orta Asya yolu açılabilir." (Milliyet, 14 Ağustos 1992: 15).

³¹ 1993 yılı Eylül ayı itibarıyla Azerbaycan'daki Türk yatırımlarının listesi için bkz. (Milliyet, 1 Eylül 1993: 7).

öğretim yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Bakü Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı arasında imzalanan anlaşma uyarınca Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Türkiye kaynaklı özel teşebbüs de Azerbaycan'da eğitim yatırımlarına girişmiş, henüz 1992 yılında Çağ Eğitim İşletmeleri'ne bağlı olarak Bakü Türk Koleji açılmıştır (Aksiyon, 10 Şubat 1996: <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-1327-34-azerbaycanda-tur-egitim-seferberligi.html>). Türk Cumhuriyetlerinin kendi sosyal yapısını üretmesi, kendi kimliğini sağlıklı bir şekilde inşa etmesi, kültürel ve siyasal hakların gelişmesi, teknik alt yapı konusunda eksiklerin giderilmesi gibi amaçlara sahip Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir uluslararası teknik yardım teşkilatı olarak 1992 yılında kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) eğitim, sağlık, restorasyon, tarımsal kalkınma, maliye, turizm, sanayi alanında birçok projeye imza atarken, (TİKA Resmi Internet Sitesi, 2013: <http://www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/tarihce/1>) Azerbaycan'a özel bir önem atfetmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da etkinlik arayışında temel rakibi olacağı düşünülen İran, SSCB'nin son günlerinde bölgeye etkili bir giriş yapmış, İran Dışişleri Bakanı Ali Velayeti'nin Azerbaycan'ı da kapsayan Orta Asya ziyareti büyük yankı uyandırmıştır. Ancak İran'ın Türkiye'nin aksine Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya yanaşmaması Türkiye'nin rakibi İran karşısında Azerbaycan kamuoyunda prestijini arttırmıştır (Milliyet, 6 Aralık 1991: 4). Azerbaycan Halk Cephesi Partisi Lideri Ebulfeyz Elçibey'in İran Azerbaycanı ile birleşme söylemi sonrasında İran-Azerbaycan ilişkileri daha da gerginleşmiştir. Bu durum 'Türk Modeli'nin' Azerbaycan'da etkisinin artmasını sağlarken, eşzamanlı olarak Ermenistan'da söz konusu etki sınırlanmıştır.

Dağlık Karabağ Sorunu'nun şiddetini arttırdığı 1992 yılının ortalarından itibaren Türkiye, tüm uluslararası platformlarda çatışmaların Azeri yorumunu destekleyip anlatmaya çalışmıştır. Dahası Mayıs 1992'te Ermenistan'ın Nahçıvan'a yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırı sonrasında Türkiye'de Nahçıvan'a yönelik bir askeri müdahale tartışılmıştır.³² Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, ABD'den yaptığı açıklamada "Nahçıvan'a zaman kaybetmeden asker sokmak gerekir" görüşünü dile getirirken,³³ muhalefette olan Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Çalışma Partisi ve Refah Partisi müdahaleye destek vermiş, ancak bu görüş kabinede destek bulmamıştır (Milliyet, 22 Mayıs 1992: 7). Ancak ABD ve Rusya Federasyonu'nun aynı görüşlerle müdahaleye

³² Cornell, Türkiye'nin Azerbaycan lehine bir askeri müdahale tehdidinde hiç bulunmadığı fikrini savunmaktadır. Bkz. (Cornell, 2001: 282).

³³ Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ile Cumhurbaşkanı Turgut Özal arasında görülen kimlik düzlemleri tartışmalarının bir diğer boyutu da Kürt sorunu ile ilgilidir. Demirel, Özal'ı Kürt sorunu

karşı çıkışı³⁴ Türkiye'yi bu doğrultuda bir adım atmaktan alıkoyan bir faktör olmuştur. Sonuç olarak Türkiye bu dönemde Güney Kafkasya devletleri arasındaki sorunlarda Azerbaycan'dan yana ancak dengeyi elinden bırakmayan bir strateji izlemiştir. Sorunlara askeri müdahale konusu siyaset düzleminde tartışılabilir bile bu yönde bir dış politika kararı hiçbir zaman alınmamıştır. Başbakan Demirel, 25 Mayıs-27 Mayıs 1992 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Moskova ziyareti sırasında Nahçıvan'da asker kullanmayacağı garantisini vermiş, bu şekilde Türkiye-RF arasındaki kriz büyümeden yatıştırılmıştır.³⁵ Demirel'in bu manevrasında 15 Mayıs 1992'de RF, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında gerçekleşen Taşkent Antlaşması'nın (Ortak Güvenlik Antlaşması) önemli bir etkisi vardır. Çünkü bu antlaşma ile devletlerden birine karşı yapılacak saldırıya kolektif karşılık verilmesi öngörülmüş (Aydın, 2002b: 389), Türkiye, Ermenistan ile olası bir çatışmasında RF'yi de karşısında görmekten çekinmiştir (Karpas, 2003: 330).

Azerbaycan'da Haziran 1992'de gerçekleşen seçimi Türkiye'ye yakın olarak bilinen Ebulfeyz Elçibey'in kazanması, Elçibey'in seçim öncesi süreçte BDT'den ayrılma planlarını açıklaması nedeniyle Rusya Federasyonu Yönetimi'ni endişeye sevk etmiş, (Milliyet, 10 Haziran 1992: 6) ancak Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yeni bir ivme katmıştır. RF, Elçibey Yönetimi'ne askeri üslerine geri dönme ve Azerbaycan'ın enerji ihracatı konusunda denetim sağlama taleplerinin yerine getirilmesi karşılığında Azerbaycan'a askeri destek önermiş, ancak Elçibey Yönetimi açık bir Rus karşıtı strateji ve pan-Türkist söylem ile bu istemlere karşı çıkmıştır (İpek, 2009: 230). Elçibey'in, İran'daki Azeri topluluğun (Elçibey'in tabiriyle Güney Azerbaycan) bağımsızlık kazanması ve Kuzey Azerbaycan ile birleştirilmesi ideali İran'ı da RF ve Ermenistan'a yaklaştırmış, (İşyar, 2006: 255) böylelikle Azerbaycan bölgesel düzlemde Türkiye istisnası dışında yalnızlaşmıştır. Böyle bir ortamda Elçibey, milli bağımsızlığını güçlendirmek için Batı ile ilişkileri geliştirmeye öncelik

bağlamında Türkiye'de devleti tartışılır hale getirmekle itham etmiştir. Bkz. (Milliyet, 4 Mayıs 1992: 1). Ayrıca bkz. (Milliyet, 1 Mayıs 1992: 1).

³⁴ Dönemin Rusya Federasyonu Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev şu sözleri söylemiştir: Nahçıvan Türkiye topraklarında değildir. Türkiye müdahale ederse başkaları da eder. Dünya Hıristiyan-Müslüman diye ikiye bölünür." Dönemin Bağımsız Devletler Topluluğu Silahlı Kuvvetler Komutanı Yevgeni Şapoşnikov ise "Türkiye karışır üçüncü dünya savaşı çıkar" açıklamasında bulunmuştur. Bkz. (Milliyet, 21 Mayıs 1992: 1). Dönemin ABD Savunma Bakanlığı danışmanlarından Austin Bay'ın Houston Chronicle dergisine yazdığı bir yazıda da şu ifadeler yer almıştır: "...Aklı başında bir dünyanın istediği son şey, Türkiye'nin yapay olmasa bile (Müslüman-Hıristiyan çatışması) olarak nitelenebilecek bir çatışmaya karışmasıdır." (Milliyet, 22 Mayıs 1992: 7).

³⁵ Demirel'in Türkiye'nin müdahalesinin olası sonuçları konusundaki öngörüsü ABD ve RF ile paralellik taşımaktadır. Şu sözler dönemin başbakanı Demirel'e aittir: "Türkiye'nin [olası bir] askeri yardımı [meseleyi] bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüş[tür]ecek ve bu [da], Türkiye'yi bölgenin dışına ve de 20 yıl ya da daha fazla geriye götürecektir. Barışı korumaya çalışmak zayıflık değildir. Barış yolu ile çözüm bulmak Türkiye'nin politikasıdır ve büyük bir millet olmanın [gereğidir]." (İşyar, 2006: 253).

vermiş, kısa süre içinde Elçibey Yönetimi Azerbaycan dış politikasını Batı yanlısı bir çizgiye çekmiştir. Dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti - SOCAR*) Başkanı Sabit Bağirov, milli bağımsızlığı sağlamak hedefiyle Batı ile ilişkileri geliştirme stratejisindeki kilit unsurun petrol olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Azerbaycan’ın Batı ile ekonomik ve siyasal ilişkilerini geliştirmeyi başarmasının tek yolu ‘petrol kartı’na müracaat etmek ve Azerbaycan topraklarını Batı için Orta Asya’ya yeni stratejik güzergâh olarak önermektir” (İpek, 2009: 231). Bu öneriye Batı’nın verdiği olumlu yanıt sonucu, RF ile Batı arasında Güney Kafkasya konusunda yaşanan oydaşım ilk kez bozulmaya başlamıştır.

Azerbaycan Yönetimi’nin ‘petrol kartı’nı açmasına paralel olarak Türkiye’nin Güney Kafkasya politikasında enerji konusu 1993 gibi oldukça erken bir tarihte gündemin ilk sıralarında yerini almış, Türkiye’nin bu konuda Batı ile Azeri çıkarları arasında bir denge kurarak etkinliğini artırma ve enerji güvenliğini sağlama noktasında politika ürettiği gözlenmiştir. 9 Mart 1993’te Türkiye ile Elçibey Yönetimi Azeri petrolünün Türkiye üzerinden dünyaya taşınması konusunda anlaşmaya varmış, ancak boru hatları güzergâhı konusunda Batı ile Azerbaycan arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. *BP*, *Amoco*, *Penzoil* gibi Batılı firmalar, boru hattının Türkiye’ye ulaşmadan önce Ermenistan’dan geçmesi konusunda ısrarcı olmuşlar, Ebulfeyz Elçibey liderliğindeki Azerbaycan bu öneriye karşı çıkınca Türkiye, alternatif olarak Bakü’den başlayan hattın ikiye bölünerek hem İran, hem de Ermenistan’dan geçtikten sonra Nahçıvan’da birleşerek Ceyhan’a ulaştırılması önerisinde bulunmuştur (Milliyet, 17 Mart 1993: 7). Neticede boru hattı güzergâhı konusunda belirsizlik sürerken, Elçibey Yönetimi, *BP* (İngiltere), *Amoco* (ABD), *Mc Dermott* (ABD), *Unical* (ABD), *TPAO* (Türkiye) ve *Socar*’dan (Azerbaycan) oluşan konsorsiyuma tüm Azerbaycan petrollerini arama, çıkarma ve satma yetkisini tanımıştır. Türkiye, konsorsiyumdaki % 2,5’luk hissesiyle Hazar Havzası’ndaki “yeni büyük petrol oyununa”, “küçük” hisseli bir aktör olarak eklenmiştir (Milliyet, 27 Haziran 1993: 14).

Azerbaycan Yönetimi’nin ‘petrol kartı’nı açtığı dönem Karabağ güçlerinin karşı saldırılarıyla Azerbaycan içinde Karabağ’ın ötesinde de toprak kazandıkları döneme karşılık gelmektedir. Bu süreçte Batılı firmaların Azerbaycan’da büyük petrol ayrıcalıkları elde etmelerine rağmen, ABD Yönetimi Elçibey’i Ermenistan’a ve RF’ye karşı doğrudan desteklememiştir. Bu durum ABD’deki Ermeni diasporasının Karabağ sorunu ile ilgili olarak yürüttüğü etkili lobi çalışmaları kadar (İpek 2009: 232), o dönemde olumlu yönde gelişen RF-ABD ilişkilerinin de sonucudur. Nitekim Batı’nın sessizliği karşısında bölgede ‘petrol oyunu’nda yeniden etkili bir aktör olma arayışına girişen RF, Azerbaycan içinde

yaşanan iktidar mücadelesinin ardından Haziran 1993'te bir darbe sonrasında Haydar Aliyev'in iktidarı ele geçirmesi ile önemli bir kazanım elde etmiştir. Yeni dönem aynı anda, Türkiye'nin Azerbaycan'daki etkinliğinin azalması anlamına gelmiştir. Seçimle işbaşına gelen ve dış politikada Türkiye'ye yakın bir çizgi benimseyen Elçibey'in devrilmesi sonrası siyasal karışıklık ortamında, Türk basınında Türkiye'nin Türk Modeli'nin geleceği için Elçibey'i iktidar mücadelesinde koşulsuz desteklemesinin şart olduğu konusunda yorumlar yapılmıştır.³⁶ Zamanla Aliyev'in iktidarda kalıcı olduğunun anlaşılması üzerine Türk dış politika yapıcılar, Elçibey'e destek politikasını gündeme getirmemiştir. Hatta dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin, basına verdiği bir demeçte Aliyev'in tamamen demokratik yöntemlerle iktidara geldiği açıklamasında bulunarak, Aliyev'in meşruiyeti konusunda Türkiye Yönetimi'nin bir çekincesinin olmadığını ilan etmiştir (Aydın, 2002b: 405).

Ermenistan ile İlişkiler: Dostça İlişkilerden Karabağ Sorunu'nun Belirleyiciliğine

Dağlık Karabağ Sorunu'nun varlığına rağmen Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerini geliştirme yönünde bir politika izlemiştir. Türkiye Ermenilerinin Ruhani lideri Kalustyan'ın Ermenistan SSC'de ölümü üzerine dönemin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural bir başsağlığı mesajı yayınlamıştır. Mesaj, Ermenistan SSC'de büyük yankı yaratmış, Erivan Yönetimi Vural'ı Erivan'a davet etmiştir (Milliyet, 18 Mart 1990: 1). Ancak Ermenistan 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir" ifadesini kullanmış, böylelikle hem bir soykırım vurgusu yapmış, hem de Türkiye'nin toprak bütünlüğünün sorgulanması anlamına gelen bir yaklaşım ortaya koymuştur (Ermenistan Parlamentosu Resmi İnternet Sitesi, 2013: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus>). Türkiye, buna rağmen 1991 yılının nisan ayında Büyükelçi Vural'ı Erivan'a göndererek Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkileri kurma konusundaki kararlılığını sergilemiştir. Vural, bu ziyaret sırasında Ermenistan'a Karabağ Sorunu'nun çözümü konusunda yardım

³⁶ Örneğin Gün Kut, Cumhuriyet Gazetesi'nin Olaylar ve Görüşler sayfasına yazdığı bir makalede şu görüşlere yer vermiştir: "...Bu bir sınavdır. Hükümet hem ülke içinde, hem 'kardeş cumhuriyetler' nezdinde, hem de dünya kamuoyu önünde inandırıcılığını yitirmemek için, tercihini kararlı bir biçimde halk iradesi ve hukukun üstünlüğünden yana kullanmalıdır. Bu ise Elçibey'in kişi olarak değil, temsil ettiği anayasal meşruiyet nedeniyle kayıtsız şartsız desteklenmesini ve Elçibey'in seçim dışı yollarla iktidardan uzaklaştırılmasını, Türkiye'nin hiçbir şekilde kabul etmeyeceğinin ve bunun Azerbaycan için ciddi bir bedeli olacağına, en dolaysız biçimde bütün dünyaya ilan edilmesini gerektirir... Bütün Türk cumhuriyetlerinde serbest seçimlerle işbaşına gelerek tercihini açıkça ve ne pahasına olursa olsun Türkiye'den yana koymuş tek lider olan ve bu konuda muhalefetin boy hedefi haline gelen Elçibey'in, hele askeri güç ve tehdit kullanılarak cumhurbaşkanlığından uzaklaştırılması, Türk dış politikası için çok ağır bir darbe olacaktır. Türk cumhuriyetlerinde hem meşruiyeti tartışmalı hem de Türkiye karşıtı iktidarların oluşması, Türkiye modelinin sonudur...". Bkz. (Kut, 1993: 2). Ayrıca bkz. (Cumhuriyet, 18 Temmuz 1993: 10).

teklif etmiş, iki taraf arasında sınır ticaretinin geliştirilmesi konusunda mutabakata varılmıştır (Milliyet, 12 Nisan 1991: 11).

Ermenistan'ın bağımsızlığı kazanmasının ardından devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan, parlamentoda düzenlenen and içme töreni sırasında yaptığı konuşmada İran ile birlikte Türkiye ile dostça ilişkiler kurma isteğini belirtmiş, bu gelişmeler üzerine Türkiye önce Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Filiz Dinçmen aracılığıyla tanınmanın ilk sinyali verilmiş (Milliyet, 14 Kasım 1991: 12) ve 16 Aralık 1991'de Türkiye Ermenistan'ı tanımıştır. 5 Haziran 1992 tarihinde gerçekleştirilen 3. İzmir İktisat Kongresi'ne Ermenistan Başbakan Yardımcısı Hrant Badrobyan katılarak Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan ile Başbakan Harudogunyan'ın iyiniyet mektubunu Başbakan Demirel'e iletmıştır (Milliyet, 6 Haziran 1992: 14). Nahçıvan Krizi'ne rağmen, Haziran 1992'de dönemin başkanı Demirel ile Ermenistan cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, Rio de Janeiro'da Dünya Ekonomik Forumu toplantıları sırasında bir araya gelmişlerdir (Mirzoyan, 2010: 68). Türkiye'nin 25 Haziran 1992 tarihinde, Karadeniz'e bir kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan'ı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT) üyeliğine davet ederek, Dağlık Karabağ Sorunu'nun sürdüğü bir ortamda Ermenistan ile Azerbaycan arasında Azerbaycan tarafı ağır basan bir dengede kalma politikasını sürdürmüştür (Özbay, 2011: 4).

Bu dönemde Ter-Petrosyan Yönetimi, ülkedeki temel muhalif hareket olan Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi sürecine eleştirel yaklaşan Taşnaksütyun Partisi karşısında güç kaybetmektedir. Bu durumun da etkisiyle, Ter-Petrosyan Temmuz 1992'nin ilk günlerinde yapmış olduğu bir televizyon konuşmasında Yunanistan vatandaşı olan Taşnaksütyun lideri Grayr Marukyan'ı Ermenistan'ı komşularıyla savaşa sürüklemeye çalışmak ve arasında KGB'nin de bulunduğu gizli servislerle ilişkili olmakla suçlamış, Marukyan'ı ülkeyi terk etmemesi halinde sınırdışı edileceğini söylemiştir (Milliyet, 2 Temmuz 1992: 6). Marukyan ise bu uyarıyı dikkate alıp ülkeyi terk etmiştir (Milliyet, 12 Temmuz 1992: 6). Böylelikle hem Ter-Petrosyan kısa vadede önemli bir rakipten kurtulmuş hem de Türkiye'ye bir "iyiniyet mesajı" daha vermiştir. 10-12 Eylül 1992 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleşen Avrupa Konseyi Dışişleri Bakanlar Komitesi'nin toplantısında dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi Hovanesyan'ın Türkiye hakkındaki ağır eleştirilerde bulunmasının ve Türk modelinin bir yanılısamadan ibaret olduğunu belirtmesinin³⁷ ve PKK ile

³⁷ Ermenistan Eski Dışişleri Bakanı Hovanesyan toplantıda şu açıklamada bulunmuştur: "Soykırım trajedisine rağmen Cumhurbaşkanı Petrosyan, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Türkiye, Ermeni girişimlerini şimdiye kadar geri çevirdi. Türkiye zaman zaman Ermenistan'a insani yardımı engelledi ve Dağlık Karabağ Krizi'nde tarafsızlığını koruyamadı. Türk subayları ve askeri uzmanları Azerbaycan'da bulunuyorlar... Türkiye'nin Ermenistan'ın Avrupa Konseyi'ne üyeliğine karşı çekimser bir tavır takınması üzücüdür. Türkiye, Ermenistan'ın AGİK üyeliğini de engellemeye çalışmıştı. Türkiye, Avrupa Konseyi dönem başkanı olmasına rağmen, insan haklarını çok ağır bir

Ermenistan arasında ilişki kurma çabalarının³⁸ ardından Ter-Petrosyan Hovanesyan'ı istifa etmek zorunda bırakmıştır (Milliyet, 22 Ekim 1992: 17). Ter-Petrosyan, Hovanesyan'ın Türkiye ile ilgili yaklaşımının Ermenistan'ın resmi görüşünü yansıtmadığını Ankara'ya ileterek Türkiye ile ilişkileri düzeltme yönünde bir adım daha atmıştır (Milliyet, 17 Ekim 1992: 12).

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerin geliştiği bu sürecin ilk aşamalarında Karabağ Sorunu bile Türkiye-Ermenistan ilişkilerini kökten bozan bir faktör olmamıştır. Türkiye bu dönemde açıkça Ermenistan'a karşı bir tavır almamış, hatta Ekim 1992'de açlıkla mücadele eden Ermeni halkına 100.000 ton buğday hibe etmiş,³⁹ Türkiye'nin Ermenistan'a elektrik ihracatının yapılması konusunda görüşmelerde bulunmak üzere dönemin Ermenistan Enerji Bakanı Steve Taşçıyan Türkiye'ye gelmiştir (Milliyet, 16 Kasım 1992: 18). Dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Ersin Faralyalı ile Taşçıyan arasında Türkiye'nin Ermenistan'a yılda en fazla 100 megawatt elektrik satışını öngören anlaşma imzalanmış (Milliyet, 18 Kasım 1992: 15), ancak Karabağ'a Ermeni saldırılarının artması ve gelişen Azerbaycan tepkisi üzerine Türkiye Ermenistan'a elektrik satma kararının uygulanmayacağını bildirmiştir (Milliyet, 11 Aralık 1992: 1). Türkiye bu süreçte Ermenistan'da diplomatik temsilci bulandırmaktan kaçınsa da, Ermeni güçlerin Dağlık Karabağ'ın ötesindeki Azeri topraklarını işgale giriştikleri Nisan 1993'e kadar Ermenistan ile sınır kapısını açık tutmuştur (De Waal, 2010: 2; Mirzoyan, 2010: 73).

Türkiye'nin Ermenistan ile yapıcı ilişkileri gözden geçirmesinin temel nedeni Ermenistan'ın Dağlık Karabağ dışındaki Azeri topraklarını işgal etmesidir. İşgalin ardından, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyelerinin eylemsizliğine tepki göstererek, "Bizi yeni bir Kıbrıs olayına zorlamayın" sözleriyle Türkiye'nin tepkisini belirtmiştir. Ardından Türk hava sahasının Ermenistan'a gitmekte olan uçaklara kapatıldığını, bunun tüm insanı yardım uçuşlarını da kapsadığını ifade etmiş, sonrasında kara sınırı da tamamen kapatılmıştır. Türk jetleri Ermenistan sınırında keşif uçuşları yapmıştır (Milliyet, 6 Nisan 1993: 14; 3 Nisan 1993: 14; 4

şekilde ihlal ediyor. Kürtlere baskı yapıldığı, Avrupa Parlamentosu'nun kararlarında da var. Bazıları, Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleri için bir model olduğunu söylüyor. Bize göre, Türkiye'nin Avrupa değerleri ve kültürel kimliği açısından bir model olduğu iddia edilemez..." (Milliyet, 17 Ekim 1992: 12).

³⁸ Erivan'da düzenlenen bir Kürt konferansına PKK temsilcileri de katılmış, bu kişilerin himaye edilmesinin ardında Hovanesyan'ın olduğu basında tartışılmıştır. Bkz. (Milliyet, 15 Ekim 1992: 12).

³⁹ Bu konu Türk siyasetinde de önemli bir tartışma başlığını oluşturmuştur. CHP Meclis Grubu adına konuşan İstemihan Talay, yardımın Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilere zarar vereceği uyarısında bulunmuştur. Refah Partisi'nden Oğuzhan Asiltürk ise "Beslenip güçlenip kardeşlerimizi öldürsünler diye mi Ermenistan'a buğday yardımı yaptınız" sözleriyle hükümeti eleştirmiştir. Eleştirilere hükümet adına yanıt Erdal İnönü'den gelmiş, İnönü buğday yardımı konusunda

Nisan 1993: 1). Bunun üzerine Ermenistan 50 km'lik Türkiye sınır hattı boyunca karartma uygulamıştır (Milliyet, 11 Nisan 1993: 14). Bu gelişmeler ile eşzamanlı olarak Türkiye Azerbaycan ile Ermenistan arasında olası bir arabuluculuk konumunu da yitirmiş, Azerbaycan'ın çağrısı üzerine devreye giren Rusya Federasyonu öncülüğünde iki devlet arasında önkoşulsuz ateşkes kararı alınmış, Türkiye yakın çevresindeki bu önemli sorunda devre dışı bırakılmıştır (Milliyet, 9 Nisan 1993: 15). Türkiye, Kafkaslarda etkinliğini önemli ölçüde yitirirken, iki taraf arasında nihai ateşkes antlaşmasının yapıldığı Mayıs 1994'e kadar Türkiye-Ermenistan ilişkileri bir gerginlik sürecine girmiştir.

3. SONUÇ

SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte SSCB'ye bağlı Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde en dikkat çeken sorunlardan biri yaşanan etnik gerilimler olmuştur. Söz konusu etnik gerilimlerle ilgili olarak Türk dış politika yapıcılarının, bu dönemde Doğu-Batı ilişkilerinde yaşanan yumuşamanın ve Gorbacov'un politikalarına Batı'nın verdiği desteğin etkisiyle SSCB merkezi yönetimini cepheye alacak bir söylem geliştirmekten özenle kaçınmışlardır. Güney Kafkasya'da Ermenistan-Azerbaycan SSC'leri arasında 1990 yılında yaşanan kriz bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kriz sırasında SSCB ile Batı'nın ortak paydada buluşmaları, Türkiye'yi, oluşan iç kamuoyu baskısına rağmen Batı'ya paralel ihtiyatlı dış politika çizgisine yöneltmiş, yakın etnik bağların söz konusu olduğu Azerbaycan'a yönelik gözle görülür bir destekten ve Moskova Yönetimi karşıtı bir söylemden alıkoymuştur. Bir başka ifadeyle, SSCB'nin dağılma döneminde Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası Moskova merkezli olarak kalmıştır ancak söz konusu Moskova-merkezlilik müttefik Batı'nın politikaları tarafından belirlenmiştir.

Sovyet sonrası dönüşümün ilk yıllarında da Batı'nın Moskova'yı merkeze alan politikayı sürdürmesinin etkisiyle Türk dış politikasında da önceki dönemle kıyaslandığında bir kırılma yaşanmamıştır. Bu çerçevede Sovyet sonrası dönüşümün ilk yıllarında Türkiye'nin eşzamanlı olarak iki politika yürüttüğü söylenebilir. Birincisi Güney Kafkasya devletleri arasında ayırım gözetmeksizin bu devletleri tanımada ve uluslararası sistemle bütünleştirmekte katkı sunmuş, bu çerçevede Batılı devletlerle aynı hedefi paylaşmıştır. Bu nokta özellikle Ermenistan ve Gürcistan açısından önem taşımaktadır. İkinci olarak, iç kamuoyunu da hoşnut edecek biçimde tanıma sürecinde bile Azerbaycan'ı özel bir konumda tutup, "akrabalık merkezli özel ilişkiler kurarak" bu devleti Batı'nın da istediği dönüşümleri gerçekleştirmesi konusunda özel olarak teşvik etmeye çalışmıştır. Bu süreçte Batı tarafından Türkiye modelleştirilmiş; sözkonusu

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Elçibey'in haberdar edildiğini ifade etmiştir. Bkz. (Milliyet, 14 Ekim 1992: 21).

modelleştirmeyi radikal İslam'ın ve İran'ın bölgesel etkisinin artmasından çekinen Rusya Federasyonu da bir süre desteklemiştir.

Kısa süre içinde Gürcistan'da yaşanan iç savaş ve alevlenen Dağlık Karabağ Sorunu Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasını eşzamanlı olarak sınırlandırıp biçimlendiren iki faktör haline gelmiştir. Dağlık Karabağ Sorunu bu dönemde Türkiye'yi Azerbaycan'a yaklaştırıp, Ermenistan ile yapıcı başlayan ilişkilerini gözden geçirmesine yol açarken, Gürcistan İç Savaşı, Türkiye'nin Gürcistan'da etkinliğinin yeterince gelişmesini engellemiştir. Bu iki durumun dayatmasıyla "Türk Modeli", birkaç ay içinde sadece Türki cumhuriyetlere, Güney Kafkasya özelinde ise Azerbaycan'a odaklanmakla yetinen bir modele dönüşmüştür. Nisan 1993'ten itibaren Ermeni güçlerin Dağlık Karabağ'ın ötesindeki Azeri topraklarını işgale girişmeleri etnik kimlik faktörünün Türk dış politikasındaki belirleyicilik düzeyini arttırmış ve Türk dış politikasını Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ı Batı'ya açmaya odaklanan bir şekle dönüştürmüştür. Bu noktada bile Türk dış politikası ile Batı'nın bölgesel çıkarları arasındaki bağlantı dikkat çekicidir. Aynı dönemde Rusya Federasyonu ile Batı arasında enerji konusunda ilk çıkar çatışmalarının yaşanmaya başlaması ve Azerbaycan'da 1993 Haziranı'nda gerçekleşen iktidar değişikliği, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında zemin kaybetmesi sürecini başlatmıştır.

KAYNAKÇA

“Abhazy’a Sahip Çıkalım!”, Milliyet, 28 Ağustos 1992, s. 13.

“Ardzınba Çağırıyor”, Milliyet, 14 Ağustos 1992, s. 15.

AYDIN, M. (2002a), “Oil, Pipelines and Security: the Geopolitics of the Caspian Region”, Moshe Gammer (ed.), The Caspian Region Volume I – a Re-emerging Region, Londra ve New York: Routledge, ss. 3-31.

AYDIN, M. (2002b), “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt II: 1980-2001, İstanbul: İletişim, ss. 366-439.

AYDIN, M. (2010), “Turkey’s Caucasus Policies”, UNISCI Discussion Papers, (23), ss. 177-191.

“Azerbaycan’da Meşruiyeti Savunamadık”, Cumhuriyet, 18 Temmuz 1993, s. 10.

“Azerbaycan’da Türk Eğitim Seferberliği”, Aksiyon, 10 Şubat 1996, <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-1327-34-azerbaycanda-tur-egitim-seferberligi.html>, (14.02.2013).

“Azeri Petrolü Ceyhan’a Gelecek, Ama Nasıl?”, Milliyet, 17 Mart 1993, s. 7.

“Azeri Türklerinden Sert Tepki”, Milliyet, 19 Ocak 1990, s. 14.

“Bakü Kazandı”, Milliyet, 11 Aralık 1992, s. 1.

BAL, İ. (2001), “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası Açısından Türk Cumhuriyetlerinin Önemi”, İhsan Bal (ed.), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, İstanbul: Alfa, ss. 327-344.

“Batı SSCB’yi Haklı Buldu”, Milliyet, 22 Ocak 1990, s. 4.

“Batı’dan Dur Uyarısı”, Milliyet, 22 Mayıs 1992, s. 7.

“BDT’de Azerbaycan Alarmı”, Milliyet, 10 Haziran 1992, s. 6.

Birand, Mehmet Ali (1990), “Moskova 1990’ları Türkiye Yılları Yapmak İstiyor”, Milliyet, s. 9.

“Bizi Yeni Bir Kıbrıs’a Zorlamayın”, Milliyet, 6 Nisan 1993, s. 14.

COENE, F. (2010), The Caucasus – an Introduction, New York: Routledge.

CORNELL, S. E. (1998), "Turkey and the Conflict in the Nogorno-Karabagh", Middle Eastern Studies, 34 (1), ss. 51-72.

CORNELL, S. E. (2001), Small Nations and Great Powers: a Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus, Londra ve New York: RoutledgeCurzon.

ÇAMAN, E. (2006), "Kafkasya ve Orta Asya'da Türkiye'nin Yeni Bölgesel Politikası: Dış Politikanın Yönelim Sorunsalı", Avrasya Dosyası, 12 (1), ss. 185-214.

"Çernişev Milliyet'e Açıkladı: Çatışmaları Ermeniler Başlattı", Milliyet, 19 Ocak 1990, s. 4.

"Çin Gorbaçov'u Suçluyor", Milliyet, 28 Aralık 1989, s. 4.

DE WAAL, T. (2010), "Armenia and Turkey: Bridging the Gap", Carnegie Policy Brief No: 87, ss. 1-8.

"Deklaratsiya O Nezavisimosti Armenii - Декларация О Независимости Армении", Ermenistan Parlamentosu Resmi Internet Sitesi, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus>, (11.02.2013).

DEMİR, A. F. (2006), Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikasını Oluşturmasında Rol Oynayan Unsurlar", Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (ed.), Beş Deniz Havzasında Türkiye, Ankara: Siyasal Kitabevi, ss. 103-133.

DEMİRAĞ, Y. (2005), "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri", Uluslararası İlişkiler, 2 (2), ss. 125-155.

"Demirel: Özal'a Tamir Gerek", Milliyet, 4 Mayıs 1992, s. 1.

"Demirel Tiflis'te", Milliyet, 31 Temmuz 1992, s. 18.

"Demirel: Türkiye Yeni Bir Dünya Modeli Oluşturabilir", Milliyet, 8 Ekim 1991, s. 8.

EFEGİL, E. (2008) "Turkish AK Party's Central Asia and Caucasus Policies: Critiques and Suggestions", Caucasian Review of International Affairs, 2 (3), ss. 166-172.

"Erivan'a Elektrik", Milliyet, 18 Kasım 1992, s. 15.

"Erivan'da İç Savaş Havası", Milliyet, 2 Temmuz 1992, s. 6.

"Erivan'da Operasyon", Milliyet, 22 Ekim 1992, s. 17.

- “Ermenilerden Sıcak Yaklaşım”, Milliyet, 12 Nisan 1991, s. 11.
- “Ermenistan 3. İktisat Kongresi'nde”, Milliyet, 6 Haziran 1992, s. 14.
- “Ermenistan Bu Kez Elektrik istiyor”, Milliyet, 16 Kasım 1992, s. 18.
- “Ermenistan Gözaltında”, Milliyet, 11 Nisan 1993, s. 14.
- “Ermenistan'a Ambargo”, Milliyet, 3 Nisan 1993, s. 14.
- “Ermenistan'a Buğday Yardımı Tartışması”, Milliyet, 14 Ekim 1992, s. 21.
- “Ermenistan'ı Tanıyabiliriz”, Milliyet, 14 Kasım 1991, s. 12.
- FALL, S. B. (2006), “Conflict in the South Caucasus”, *Asian Affairs*, 37 (2), ss. 198-209.
- FULLER, G. (1997), “Geopolitical Dynamics of the Caspian Region”, *Caspian Crossroads*, 3 (2).
- GACHECHILADZE, R. (2002), “Geopolitics in the South Caucasus – Local and External Players”, *Geopolitics*, 7 (1), s. 113-138.
- GLINKINA, S. P., ve ROSENBERG, D. J. (2003), “The Socioeconomic Roots of Conflict in the Caucasus”, *Journal of International Development*, (15), ss. 513-524.
- “Gorbachev Asks Stable Relations”, *The New York Times*, 21 Ocak 1989, s. 9.
- “Gorbachev Calls for ‘Star Peace’”, *The New York Times*, 28 Kasım 1986, s. 7.
- “Gorbi Çıban Başı”, *Milliyet*, 30 Aralık 1989, s. 4.
- “Gürcistan, Türkiye'nin Karabağ Politikasını Paylaşıyor – Şevardnadze'den Çetin'e Destek”, *Milliyet*, 22 Mayıs 1992, s. 19.
- “Hovanesyan Çekildi”, *Milliyet*, 17 Ekim 1992, s. 12.
- HUSEYNOV, T. (2003), “Amerikan Dış Politikasının Etkilenmesi: Ulusal Çıkarlar Karşısında Etnik Çıkarlar”, *Stradigma*, http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/print_04.html, (05.02.2013).
- HÜSEYNOV, F. (2001), “Avrupa Birliği-BDT Ülkeleri İlişkilerinin Hukuksal Çerçevesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 50 (2), ss. 247-288.
- “Iran; Teheran is Said to Back ‘Islamic Zeal’ but not Separatism in Azerbaijan”, *The New York Times*, 21 Ocak 1990,

<http://www.nytimes.com/1990/01/21/world/upheaval-east-iran-teheran-said-back-isla-mic-zeal-but-not-separatism-azerbaijan.html>, (04.02.2013).

ISMAILOV, E., ve PAPAVAL, V. (2008a), "A New Concept for the Caucasus", Southeast European and Black Sea Studies, 8 (3), ss. 283-298.

ISMAILOV, E. ve PAPAVAL, V. (2008b), The Central Caucasus – Problems of Geopolitical Economy, New York: Nova Science Publishers.

İPEK, P. (2009), "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security", Middle East Journal, 63 (2), ss. 227-239.

İŞYAR, Ömer Göksel (2006), "Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları: 1992-2004", Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (ed.), Orta Asya ve Kafkasya, Ankara: Palme Yayıncılık, ss. 241-310.

KARPAT, K. H. (2003), Türkiye ve Orta Asya, çev. Hakan Gür, Ankara: İmge Kitabevi.

"Kışkırtma", Milliyet, 25 Ocak 1990, s. 1.

KUT, G. (1993), "Elçibey'in Sonu Türkiye Modelinin Sonudur", Cumhuriyet, 24 Haziran, s. 2.

MAKOVSKY, A. (1999), "The New Activism in Turkish Foreign Policy", SAIS Review, 19 (1), ss. 92-113.

MILANOVIC, B. (1998), Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy, Washington: World Bank Regional and Sectoral Studies.

MIRZOYAN, A. (2010), Armenia, the Regional Powers and the West – Between History and Geopolitics, New York: Palgrave MacMillan.

"Nahçıvan'a Müdahale Liderleri Böldü", Milliyet, 22 Mayıs 1992, s. 7.

ORAN, B. (2002), "Batı Bloku Ekseninde Türkiye – 2 - Dönemin Bilançosu", Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt II: 1980-2001, İstanbul: İletişim.

"Ordumuzu Türkiye Kuracak", Milliyet, 26 Ocak 1992, s. 5.

"Özal ABD'yi İkna İçin Kendini Ortaya Koydu – Ya Ben Ya Ermeniler", Milliyet, 21 Ocak 1990, s. 1.

"Özal'dan Bush'a Rest", Milliyet, 21 Ocak 1990, s. 16.

"Özal'ın Azeri Gafi", Milliyet, 19 Ocak 1990, s. 1.

- “Özal’ın ‘Azeri Gafına’ Tepki”, Milliyet, 20 Ocak 1990, s. 13.
- “Özal, Hayrete Düşürdü”, Milliyet, 19 Ocak 1990, s. 14.
- “Özal Tedirginliği”, Milliyet, 1 Mayıs 1992, s. 1.
- ÖZBAY, F. (2011), “Turkey-Armenia Relations”, Bilgesam 25 Nolu Rapor, İstanbul.
- “Perestroikanın Etkileri”, Milliyet, 31 Mart 1990, s. 13.
- “Petrol Darbesi”, Milliyet, 27 Haziran 1993, s. 14.
- “Petrosyan KGB Ajanı Suçlaması”, Milliyet, 12 Temmuz 1992, s. 6.
- “PKK Heyeti Erivan’da”, Milliyet, 15 Ekim 1992, s. 12.
- “PKK’ya Alternatif, Demokrasidir”, Milliyet, 13 Mayıs 1992, s. 19.
- RIVLIN, P. (2002), “Oil and Gas in the Economies of the Caspian Region”, Moshe Gammer (ed.), The Caspian Region Volume I – a Re-emerging Region, Londra ve New York: Routledge, ss. 32-54.
- ROBERTS, K. ve PALLOCK, G. (2011), “Class in the South Caucasus”, European Societies, 13 (5), ss. 757-782.
- ROBINS, P. (1993), “Between Sentiment and Self Interest: Turkey’s Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States”, Middle East Journal, 47 (4), ss. 593-610.
- “Rusya’dan Ankara’ya Dur”, Milliyet, 21 Mayıs 1992, s. 1.
- “Sabrımız Taşıyor”, Milliyet, 4 Nisan 1993, s. 1.
- SAGRAMOSO, D. (2007), “Violence and Conflict in the Russian North Caucasus”, International Affairs, 83 (4), ss. 681-705.
- SAUNDERS, R. A. ve STRUKOV, V. (2010), Historical Dictionary of the Russian Federation Plymouth: Scarecrow Press.
- SİNKAYA, B. (2005), “Turkey-Iran Geopolitical Competition over Central Asia and Caucasus: 1989-2001”, Avrasya Etüdüleri, (27-28), ss. 77-96.
- “Soviets Urge Bush to Join in Search for Afghan Peace”, The New York Times, 18 Şubat 1989, [http:// www.nytimes.com/1989/02/18/world/soviets-urge-bush-to-join-in-search-for-afghan-peace.html?scp= 10&sq= Gorbachev&st=nyt-](http://www.nytimes.com/1989/02/18/world/soviets-urge-bush-to-join-in-search-for-afghan-peace.html?scp=10&sq=Gorbachev&st=nyt-), (04.02.2013).

- “Sovyetlerden Türk Modeline Büyük İlgi”, Milliyet, 24 Kasım 1990, s. 16.
- “SSCB’de Darbe Korkusu”, Milliyet, 6 Aralık 1991, s. 4.
- “Şevardnadze Baş Tacı”, Milliyet, 20 Aralık 1989, s. 4.
- “Tehdit Artık Güneyden”, Milliyet, 13 Aralık 1989, s. 1.
- “The US Interest in Fostering Turkey’s Commitments to Democracy, Secularism and Regional Peace”, 1997, American Foreign Policy Interests, 19 (2), ss. 23-24.
- “TİKA Tarihçesi”, TİKA Resmi İnternet Sitesi, <http://www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/tarihce/1>, (14.02. 2013).
- “Türk Elçi Ermenistan’a”, Milliyet, 18 Mart 1990, s. 1.
- “Türk İşadamı Azerbaycan’ı Yalnız Bırakmadı”, Milliyet, 1 Eylül 1993, s. 7.
- “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi (2013a), <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (06.02.2013).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Antlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun (Resmi Gazete ile Yayımlı: 21.4.1993, Sayı: 21559, TBMM Resmi İnternet Sitesi, http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076_03903.pdf, (14.02.2013).
- “Türkiye Devre Dışı Kaldı”, Milliyet, 9 Nisan 1993, s. 15.
- “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, (2013b), <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (06.02.2013).
- “Türkiye-Gürcistan Siyasi İlişkileri”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, (2013c), <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (06.02.2013).
- “Türkiye Kaygılarını Moskova’ya Duyurdu - Sınırdaki Alarm”, Milliyet, 20 Ocak 1990, s. 1.
- “Türkiye Moskova’ya Yardıma Hazır”, Milliyet, 21 Ocak 1990, s. 17.
- “Türkiye’yi Ağır Dille Eleştirdi”, Milliyet, 17 Ekim 1992, s. 12.

UZGEL, İ. (2002), “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt II: 1980-2001, İstanbul: İletişim, ss. 243-325.

“Ülkelerimiz Kaynaşsın”, Milliyet, 2 Ocak 1990, s. 4.

“White House Calls for ‘Restraint’ in Soviet Turmoil”, AP News Archive, 20 Ocak 1990, http://www.apnewsarchive.com/1990/White-House-Calls-for-Restraint-in-Soviet-Turmoil/id-ff612c1ad50b1c958_18fa01a45_fcda40, (04.02.2013).

YALÇIN-HECKMANN, L. (2012), “Re-thinking Citizenship in the South Caucasus”, Europe-Asia Studies, 64 (9), ss. 1724-1738.

YAPICI, M. İ. (2010), Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler, Ankara: USAK Yayınları.

YAPICI, U. (2004), Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları: Orta Asya ve Kafkasya, İstanbul: Otopsi Yayınevi.

YAPICI, U. (2011), Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik, Ankara: Tan Kitabevi.

“Yılmaz: Azerilere Yakınlık Duyuyoruz”, Milliyet, 19 Ocak 1990, s. 14.

ZÜRCHER, C., BAEV, P. Ve KOEHLER, J. (2005), “Civil Wars in the Caucasus”, Paul Collier, (ed.), Understanding Civil War – Volume 2: Europe, Central Asia and Other Regions, Washington: The World Bank Press, ss. 259-276.